

Article History

Received / Geliş
31.12.2019

Accepted / Kabul
28.01.2020

Available Online / Yayınlanma
31.01.2020

**MOLLA HÜSREV'S UNDERSTANDING OF
CIRCUMCISION AND HADITH
("Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vusûl"
Peculiar to the Book)**

MOLLA HÜSREV'İN SÜNNET - HADİS ANLAYIŞI
("Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vusûl" Adlı Eseri Özelinde)

İrfan ZAHİTOĞLU¹

Abstract

In this article, we try to analyse the understanding of the Prophet Muhammad sayings, hadith and circumcision peculiar to the book "Mir'atü'l-Usul fi Şerhi Mirkatü'l-Vusul" by Mullah Husrev who was very popular in ottoman times on the canon jurisprudence of Islam. While analysing, first we shortly mention about his life, his scientific individuality and his products, then we generally mention about the Prophet Muhammad sayings, hadith and circumcision. And then under the title of "Mullah Husrev's understanding of the Prophet Muhammad sayings, hadith and circumcision", we analyse his understanding of the Prophet Muhammad sayings, hadith and circumcision, the common result of the Prophet Muhammad sayings, hadith, the conditions of how conveyer should be, which conveyer's narrated will be accepted and which conveyer's narrated won't be, unspecified the Prophet Muhammad sayings, hadith and circumcision, stipulated requirements for accepting " haber-i vahid ", in which circumstances haber-i vahid will be an evidence, depending on the worth of information and the part of the news, the learning and teaching methods of the Prophet Muhammad sayings, hadith and circumcision, in which circumstances the spiritual narrative will be allowed. The last one is nesih (copy). We analyse what Prophet Muhammad did, whether "Şer-u men kablenu " could be counted as an evidence or not and juridical decisions given by the affiliates who gave this decisions depending on the sensations from companions. Although he didn't write a product just for the Prophet Muhammad sayings, hadith and circumcision, we understand that he is dominant over the Prophet Muhammad sayings, hadith, circumcision and we witnessed his rigging on these.

Key Words: Mullah Husrev, Mir'atü'l-Usul, Hadith, Circumcision.

Özet

Bu makalemizde Osmanlı döneminin meşhur fıkıh ve usulü fıkıh alimi olan Molla Hüsrev'in "Mir'âtü'l-Usûl fî Şerhi Mirkâti'l-Vusûl" isimli eseri özelinde Hadis ve Sünnet anlayışını incelemeye çalıştık. Konuyu incelerken kısaca hayatı, ilmi kişiliği ve eserlerine değindikten sonra genel olarak hadis ve sünnet kavramlarını sonra da Molla Hüsrev'in hadis ve sünnet anlayışı başlığı altında onun hadis ve sünnet tanımlarını, hadisin ittisali, ravide aranan şartlar, hangi ravinin rivayetinin kabul edilip hangilerinin kabul edilemeyeceğini, hadisin inkıtamı, haber-i vahidin kabulü için öngörülen şartları, haberi vahidin hangi durumlarda hucet olabileceğini, bilgi değeri açısından haberin kısımlarını, hadisin öğrenim ve öğretim metotlarını, manen rivayetini hangi durumlarda caiz olacağını, nesih konusunu, Rasûlullah'ın fiil ve takrirlerini, şer-u men kablenu'nun delil olup olmayacağını ve sahabe kavliyle tâbiün fetvalarından nasıl bahsettiğini tespitlerimiz doğrultusunda kısa da olsa incelemeye çalıştık. Her ne kadar onun hadis ve sünnetle alakalı müstakil bir eseri olmasa da hadis ve sünnet ilmine vukufiyetini ve bu alandaki donanımına Mir'âtü'l-Usûl adlı eserinin sünnet bölümünü inceleyerek belli ölçüde vakıf olmuş bulunuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Molla Hüsrev, Mir'âtü'l-Usûl, Hadis, Sünnet

¹ D.İ.B. Kırıkhan Cezaevi Vaizi - Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. Mail: irfanzahitoglu@gmail.com

Molla Hüsrev'in Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri

Asıl adı Muhammed b. Ferâmuz b. Ali olan Molla Hüsrev'in² doğum tarihi hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanamamış olsada onun 885/1480 yılında vefat ettiği bilindiğine göre, muhtemelen 802/1400'den sonra doğmuş olduğu söylenebilir. Osmanlı dönemi âlimlerinin genellikle, temel eğitimlerini Osmanlı topraklarında alıp İhtisası dışarıda yapanlar, bütünüyle memlekette yetişenler ve başka ülkelerde yetişip mütehassıs olarak dışarıdan Osmanlı'ya gelenler olmak üzere üç gruba ayırmak mümkündür. Mesela Hızır Bey (v.863), Molla Yegân (v.878) ve Molla Hüsrev (v.885) gibi şahsiyetler bütünüyle Osmanlı eğitim ve öğretim sisteminin eserleridir. Bütün eğitimini Anadolu'da tamamlayan Molla Hüsrev, özellikle Sadeddin et-Teftâzânî (v.792)'nin öğrencilerinden Mevlânâ Burhaneddin Haydar el-Herevî (v.830)'de okumuştur.³ Molla Hüsrev'in bu hocasından hangi dersleri aldığıyla alakalı bir bilgiye rastlayamamış olsakta Herevî'nin muhaddis olduğunu⁴ dikkate aldığımızda ondan hadis dersleri aldığını söyleyebiliriz.

Molla Hüsrev gibi bir fakihin başka ülkelere gitmeden Osmanlı'da yetişmiş olması, XV. asır Osmanlı eğitim sisteminin başarısını gösteren en önemli örneklerden biri olarak değerlendirilebilir. Molla Hüsrev, özellikle fıkıh alanında yazdığı çeşitli eserlerle Osmanlı-İslâm hukuk düşüncesine büyük katkılarda bulunmuş bir alimdir. Çünkü onun fıkıh usûlüne dair *Mir'atü'l-Usûl* ile fûrû-i fıkha dair *Düreru'l-Hukkâm*⁵ adlı eserleri ve bunların bazı şerh ve haşiyeleri, Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuş, ayrıca *Düreru'l-Hukkâm* Osmanlılar döneminde şer'î hukuk sahasında hâkimlerin ihtilafları çözerken başvurdukları yarı resmî bir hukuk kaynağı işlevi görmüştür.⁶

Molla Hüsrev Resmî olarak Çelebi Sultan Mehmet (v.1421) tarafından Bursada yaptırılan Yeşil Medrese'de,⁷ Edirne'deki Şah Melek Medresesi'nde,⁸ yine Edirne'de el-Medresetü'l-Halebî'de müderrislik yapmıştır.⁹ Ayrıca Molla Hüsrev Edirne'de müderrislik yaparken kazasker (Osmanlı ordusunun dinî ve hukukî işlerine deruhte etmekten sorumlu) olarak atanmıştır.¹⁰ II. Murad'ın yeniden tahta oturmasının (850/1446) ardından ise Molla Hüsrev Edirne kadısı olmuştur.¹¹ 857/1453 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından eğitime açılan Ayasofya Medresesinde eğitime başlamış ve buraya¹² ilk müderris olarak Molla Hüsrev tayin edilmiştir.¹³ Molla

² Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, (v.1067) *Selemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, İstanbul, 2010, III.

³ Taşköprizâde, (v.968) *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Daru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, Beyrut, 70.; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, III, 219.

⁴ Baltacı, Cahit, "*Fahreddin-i Acemu*" *Dia*, s. 82.

⁵ Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali (v. 885), *Düreru'l-Hukkâm fi şerhi Gureri'l-Ahkâm*, Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye, İstanbul 1319.

⁶ Muallim Emin Bey, "*Târihçe-i Tarîk-i Tedsîs*", *İlmiyye Salnâmesi*, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye, 1334, 643.

⁷ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (v.1888) *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1975. II, 657; Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri: 806-855 (1403-1451)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1972, 95.

⁸ Taşköprizâde, eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye, 70.; Kâtip Çelebi, *Selemü'l-Vusûl*, III, 219. ; Baltacı, Cahid, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, 91; Gül, Ahmet, Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, 49-50.

⁹ Taşköprizâde, eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye, 70. ;Kâtip Çelebi, *Selemü'l-Vusûl*, III, 219.

¹⁰ Taşköprizâde, eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye, 70. ; *Miftâhu's-Sa'ade ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzû'ati'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985. II, 171. ;Kâtip Çelebi, *Selemü'l-Vusûl*, III, 219.

¹¹ Kâtip Çelebi, *Selemü'l-Vusûl*, III, 219.

¹² Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'u fethettikten sonra Ayasofya Kilisesi'ni cami hâline getirdiği gibi, Ayasofya'nın yanında bulunan papaz odaları da medreseye çevirmiştir. Daha sonra, esas Ayasofya Medresesi bizzat Fatih'in vakfî olarak Ayasofya Camii yanına inşa edilmiştir.

Hüsrev'in medreseye gelmesi ve namaz vaktinde özellikle Cuma günü Ayasofya Camii'ne girmesi bir nevi tören şeklinde gerçekleşmiştir. Hatta Fatih Sultan Mehmet vezirlerine "zamanın Ebu Hanifesine bakın" diyerek onunla iftihar ederdi.¹⁴Aynı süreçlerde Molla Hüsrev'i, müderrislik yanında İstanbul Kadısı olarak da görmekteyiz.¹⁵

Molla Hüsrev'in çağdaşlarından olan tabakat yazarlarından Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (v.902), Molla Hüsrev'den bahsederken, onun Bursa kadısı olduğunu söylemiştir.¹⁶ Molla Hüsrev, İstanbul kadısı iken, ilmî haysiyeti ile bağdaştıramadığı bir olay sebebiyle bütün ilmî ve idarî mevkilerini bırakarak İstanbul'u terk etmiş ve Bursa'ya gitmiştir. Bursa'da Emirsultan'a yakın Zeyniler semtinde bir arsa satın alarak "Hüsrev Medresesi" adıyla anılan medresesini yaptırmış ve bu medresede müderris olarak ders vermiştir.¹⁷ Molla Hüsrev yaklaşık 7 yıl Bursa'da kaldıktan sonra, 874/1469 yılında Fatih Sultan Mehmed'in daveti üzerine tekrar İstanbul'a dönmüştür.¹⁸ İstanbul'a dönüşünü müteakip, "İstanbul Müftülüğü" ve "Şeyhülislâmlık" adlarıyla anılan Fetva Makamı'na atanmış ve hayatının sonuna kadar Şeyhülislâmlık görevinde kalmıştır. Molla Hüsrev eğitim, öğretim, iftâ ve yargı faaliyetleriyle dolu bir hayat yaşamış ve 885 yılının Şaban ayında (1480 Ekim) bir Cuma günü İstanbul'da vefat etmiştir.¹⁹ Cenazesi Bursa'ya getirilerek Zeyniler semtinde kendisi tarafından yaptırılan Hüsrev Medresesi'nin hazîresine defnedilmiştir.²⁰

Molla Hüsrev'in özellikle fıkıh alanında yazdığı çeşitli eserlerle Osmanlı-İslâm hukuk düşüncesine büyük katkılarda bulunmuş olduğunu daha önce zikretmiştik. Şimdi ise o eserlerinden biri olan -ki konumuzu işlerken devamlı başvurduğumuz- *Mir'atü'nî* metod açısından kısaca tanıtıp diğerlerini ise liste halinde zikretmekle yetineceğiz.

1. Mir'atü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl

Molla Hüsrev fıkıh usûlü ilmine dair önce *Mirkâtü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl* adıyla muhtasar bir metin kaleme almıştır. Daha sonra bu eserini *Mir'atü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl* adıyla şerh etmiştir.

Mir'atü'l-Usûl'de bulunan terimler öncelikle mantikî kurallar çerçevesinde tanımlanmış, daha sonra da söz konusu kavram veya konuyla ilgili hükümlerin açıklanmasına geçilmiştir. Müellif, önce kendi tercih ettiği görüşü, daha sonra da muhalif görüşü delilleriyle birlikte anlatır. Bunu takiben müellif, kendi görüşlerini de içeren cevaplarla bu karşıt fikirleri çürütüp kendisinin doğruluğunu ispat etmeye çalışır. Bazen "Şöyle denilirse" şeklinde itirazlar getirip, "Biz de deriz ki", "Cevap verilir ki" gibi ifadelerle de bu muhtemel itirazlara cevap verir. Tercih ettiği bir görüş için "Doğru olan budur" ve "Ben derim ki", benimsemediği bir görüş için ise "Bu bâtıldır" demekten çekinmeyen müellif, eserinde nakli deliller kadar akli delillere de yer vermiştir.

¹³ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 71.; Kâtip Çelebi, *Selemü'l-Vusûl*, III, 219.

¹⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 71.; Kâtip Çelebi, *Selemü'l-Vusûl*, V, 450.

¹⁵ Kâtip Çelebi, *Selemü'l-Vusûl*, III, 219.

¹⁶ Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed (v.902), *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Kamî't-Tâsi'*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts., VIII, 279.

¹⁷ Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 72.

¹⁸ Danişman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1965. IV, 232.

¹⁹ Mecdî Mehmed Efendi, (v.999) *Hadâ'iku's-Şekâ'ik (Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri)*, c. I içinde haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989. S. 138.

²⁰Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye*, 72. ; a.mlf.,*Miftâhu's-Sa'âde*, II, 171. Molla Hüsrev'in mezar taşı Hacı Ali Paşa tarafından yenilenmiştir. Mezar taşında bulunan talik kitabede şunlar yazılıdır: "Menba-ı ilm ü hüner Vârisü ulûm-i hayri'l-beşer Fâzil-ı hurşid-i eser

Bu itibarla eserin saf bir Hanefî/fukahâ metodundan ziyade, kelâmcı-hukukçu ortak yaklaşımını yansıtan karma (memzuc) bir metotla kaleme alındığı söylenebilir. *Mir'atü'l-Usûl*, Osmanlı medreselerinde uzun süre usûl-i fikh ders kitabı olarak okutulmuştur.²¹ Osmanlılar döneminde *Mir'atü'l-Usûl* üzerinde birçok haşiye çalışmasında yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

- I. Mevlânâ Mehmed İzmirî (v. 1165/1751-1752), *Hâşiye alâ Mir'ati'l-Usûl*.
- II. Hâmid b. Mustafa el-Konevî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Mir'ati'l-Usûl*.
- III. Muhammed b. Ahmed et-Tarsûsî (v. 1117/1706), *Hâşiye alâ Mir'ati'l-Usûl*.
- IV. Mustafa b. Yusuf el-Mostârî el-Bosnevî (v. 1119/1708), *Miftâhu'l-Husûl alâ Mir'ati'l-Usûl*.
- V. Hoca Mustafa b. Abdullah el-Vidinî (v. 1271/1854), *Takrîru'l-Mir'ât (Hâşiye alâ Mir'ati'l-Usûl)*
- VI. Abdürrezzak b. Mustafa el-Antâkî (v. 1279/1862), *Hâşiye alâ Mir'ati'l-Usûl*.²²

Bu arada, Osman b. Mustafa el-Gelibolî (v. 1136/1723), *Mir'atü'l-Usûl*'ün metni olan *Mirkâtü'l-Vusûl'ü Teshîlü Mirkâtü'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl* (İstanbul 1288/1871-1872) adıyla serbest bir şekilde Türkçe'ye tercüme etmiştir.

2. ***Düreru'l-Hukkâm fî Şerhi Gureri'l-Ahkâm***
3. ***Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl li'l-Beyzâvî***
4. ***Hâşiye ale't-Telvîh***
5. ***Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Muhtasar li's-Seyyid Şerîf***
6. ***Şerhu Usûli'l-Pezdevî***
7. ***Risâle fî'l-Velâ***
8. ***Hâşiye ale'l-Mutavvel***
9. ***Nakdü'l-Efkâr fî Reddi'l-Enzâr***
10. ***Kâşifetü's Şübühâti'l-Aleviyye***
11. ***Esâsü'l-İktibâs Tercümesi***
12. ***Vasiyetnâme***

Bu kadar eserleri yanında, Molla Hüsrev Bursa, Edirne ve İstanbul'da uzun yıllar yaptığı müderrislik görevi sırasında pek çok öğrenci de yetiştirmiştir. Bu öğrencilerinden meşhur olan bazıları şunlardır:

Muhyiddin Mehmed Efendi (İbn Mağnisâ, Manisaoglu) (v. 888/1483), Fenârî Hasan Çelebi (v. 891/1486), Hasan b. Abdüssamed es-Samsûnî (v. 891/1486), Yusuf b. Cüneyd et-Tokadî (v. 902/1496-1497), Kemâleddin İsmail Karamânî (v. 920/1514), Ümmüveledzâde Abdülevvel b. Hüseyin (v. 950/1543), Zenbilli Ali el-Cemâlî Efendi (v. 932/1526).

²¹ Atay, Hüseyin, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları-İcazetnâmeler-İslahat Hareketleri, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, 190; Unan, Fahri, Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, 368.

²² Diğer şerh ve talikler için bk. Özket, Hasan, *Molla Hüsrev ve Mir'atü'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları* (yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1992, 43-45.

Diğer taraftan, Taşkoprîzâde, Molla Hüsrev'in hayatını anlatırken, onun kadılık ve tedris görevlerindeki meşguliyetine rağmen, her gün eski yazarların (selefin) kitaplarından iki varak istinsakta bulunduğunu söylemiştir. Güzel bir hatta sahip olan Molla Hüsrev öldükten sonra, geride kendi hattıyla yazılmış birçok eser bırakmıştır.²³

Molla Hüsrev'in Sünnet – Hadis Anlayışı

Açıkça görüleceği üzere tespit edip yukarıda isimlerini saydığımız eserleri arasında Molla Hüsrev'in Hadis Usûlü ya da hadis ile alakalı müstakil bir eseri yoktur. Fakat bu durum Osmanlı'nın en parlak döneminde Şeyhülislamlık dahil bir çok ilmi makamda görev almış olan Molla Hüsrev'in sünnetle alakalı bilgisinin olmadığı anlamına gelmez. Çünkü bir Şeyhülislam'ın İslam dinin ikinci kaynağı olan sünneti derinlemesine bilmemesi düşünülemez. Dolayısıyla bu alanda bir eseri olmasa da biz onun hadis ve sünnet hususundaki bilgi ve görüşlerini, yazmış olduğu diğer eserlerinde bulabiliriz. Özellikle bu çalışmayı yaparken başvurduğumuz "*Mir'atü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl*" adlı fıkıh usulü eseri bize bu hususta ışık tutmaktadır. Yukarıda eserleri bölümünde de ifade ettiğimiz gibi bu eserini, fukahâ metodu üzerine yazmıştır. Osmanlı medreselerinde yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulan²⁴ bu eserin asıl metni elimizdeki baskısı itibarıyla kırk sayfa civarında olup esere ilk şerhi "*Miratu'l-Usul*" adıyla yine Molla Hüsrev bizzat kendisi yazmıştır.

1. Molla Hüsrev'e göre Sünnet ve Hadisin Tarifi

Molla Hüsrev sünneti tarif ederken, diğer usulcüler gibi,²⁵ "Sünnet, Nebî (a.s)'den sadır olan söz -ki bu söz hadise mahsustur-, fiil ve takrirdir" derken söz lafzından sonra araya bir cümle-i itiraziye dercederek söze hadis isminin verileceğini ve hadis denildiğinde sadece kavli sünnetlerin anlaşılacağını söylemektedir.²⁶ Bu Molla Hüsrev'e hâs bir tarif değildir. Nitekim genel olarak bakacak olursak zaten fıkıh usulcülerinin çoğunun hadisi bu şekilde tarif ettiğini görürüz.²⁷

Dolayısıyla Molla Hüsrev Hz. Peygamber (a.s)'in fiil ve takrirlerini hadisçilerin aksine hadis kavramına dahil etmemiştir. Şu kadar var ki biz, hadisin sadece kavli sünnet olarak anlaşılmasını uygun bulmuyoruz. Çünkü her ne kadar hadis tabirinin sözlük anlamı içinde fiil ve takrir manaları yoksa da muhaddislerin çoğunluğu nezdinde bu kelimenin kazandığı ıstılâhî manada, Hz. Peygamber (a.s)'in sözlerinin yanında bu iki terim hatta yaratılış ve ahlakla alakalı vasıfları da yer almıştır.²⁸ Böyle anlaşılmasından dolayıdır ki, hadisciler hadis sahasında telif ettikleri eserlerine Hz. Peygamber (a.s)'in sadece sözlerini değil, aynı zamanda fiil ve takrirlerini de almışlardır. Hatta sahabe ve tabiün'un sözlerini, fiil ve takrirlerini de hadis/sünnet kapsamına alan muhaddisler, hadis lafzının ıstılâhî manasını daha da genişletmişlerdir.²⁹

²³ Taşkoprîzâde, eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye, 118; a.mlf., *Miftâhu's-Sa'ade*, II, 172; Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâiku'k-Şekâik*, 137.

²⁴ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965, s. 22.

²⁵ İbn Kudame, Abdullah b. Ahmed, (v.620) *Ravzatü'n-Nazır*, Müessesetü'r-Reyyan, 2002, I, 274-275. ;Teftâzânî, Sadettin Mesud b. Ömer, (v.792) *Şerhu't-Telvih ala't-Tevdih*, Mektebetü Subeyh, Mısır, II, 3.

²⁶ Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali, (V:885), *Mir'atü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtî'l-Vusûl*, Fazilet Neşriyat, İstanbul, ts. II, 1.

²⁷ Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 2011. s.93.

²⁸ İbn Hacer Askalânî, Şehâbeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer, (v.852) *Şerhu'n-Nuhbe, Nüzhetü'n-Nazar fi Tevdih-ı Nuhbetü'l-Fiker*, Matbaatü's-Sabah, Dımaşk, 2000. S.41

²⁹ Toksarı Ali, *Molla Hüsrev'in Hadis ve Hz. Peygamberin İctihadı Hakkındaki Bazı Görüşleri*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 6, Kayseri 1989, s. 135.

Sünnetin kitab'a göre konumu noktasında yani sünnet vahiy midir? Değil midir? Gibi soruların cevabı ve yaklaşımıyla alakalı olarak şunları söyleyebiliriz. Öncelikle Molla Hüsrev daha kitabının başında edille'i-erbaa'yı (Dört delil: Kur'an, Sünnet, İcmâ, Kıyas.) anlatırken ilk olarak delili "vahiy" ve "gayri vahiy" diye ikiye ayırmıştır. Sonra vahiy de "metlüvv" ve "gayri metlüvv" diye taksim etmiştir. Kitab'a (Kur'an'a) "metlüvv" vahiy derken sünnete de "gayri metlüvv" vahiy diyerek onu da vahiy kapsamına dahil etmiştir.³⁰ Daha sonra kitabın ikinci cildinde ise sünnetin tanımını "Hz. Peygamber (a.s)'den nakledilen söz, fiil ve takrirlerdir" şeklinde yaptıktan sonra Molla Hüsrev, Hz. Peygamber (a.s)'den sadır olan sünnetin yine vahiy yoluyla olduğunu izah edip vahiy de baştağinin aksine farklı isimlerde şu şekilde iki kısma ayırmıştır.

1. Zâhiri Vahiy. Bu da üç kısımdır.
  - a. Mübelliğ bir melek tarafından iştilen vahiy. Kur'an gibi.
  - b. Kendisine o meleğin işaretiyle açıklanan vahiy.
  - c. Allahın ilhamı ile direk kalbine gelen vahiy. Burada sayılan kısım vahyin tamamı onun ümmeti için huccet olup ona uymaları vaciptir.

Molla Hüsrev'in bu kısımda kendisine uyulması vacip vahiy diye zikrettikleri daha çok bize vahyin geliş şekillerini anımsatmaktadır.

2. Bâtinî Vahiy. Bu ise Hz. Peygamber (a.s)'in kendi ichtihadiyle ulaştığı vahiydir. Bu kısım vahiyyle amel etme hususunda bir takım ihtilaflar olmuştur. Nitekim Eş'ariler ve Mu'tezile'nin ekserisi Peygamber (a.s)'in ichtihadiyle amel edilmeyeceğini söylerken İmam-ı Malik (v.179), İmam-ı Şafii (v.204), Ehl-i Hadis'in tamamı ve Hanefiler gibi bunun kabul edileceğini söyleyenler de olmuştur. Bu konuyu izah sadedinde Molla Hüsrev'in ifadeleri kayda değerdir. O öyle der: Bize göre tercih edilen odur ki Hz. Peygamber (a.s) öncelikle zâhirî vahiy bekler, gelmezse bâtinî vahiy yani kendi ichtihadiyle amel ederdi.³¹ Ayrıca Hz. Peygamber (a.s)'in bulunduğu ichtihadı üzerine devam etmesi ve ichtihadında hata olduğuna dair bir ikazın olmayışı da onun ichtihadında isabet ettiğini ve dolayısıyla ümmetinin onun ichtihadına muhalefet etmemesi gerektiğine yakını bir şekilde delil teşkil eder. Çünkü böyle bir konuda ona muhalefet küfrü gerektirir.

Her ne kadar kitabın başındaki taksim ile buradaki arasında isimlendirmede fark da olsa içerik olarak baktığımızda Molla Hüsrev'in zâhirî vahiy'in birinci kısmı ile vahiy metlüvv'ü, diğer kısımlar ve bâtinî vahiy dediği ile de vahiy gayri metlüvv'ü kastettiği anlaşılmaktadır. Bu taksimat ve izahattan anladığımız kadarıyla Molla Hüsrev de birçok Fıkıh Usûlü alimi³² gibi net olarak sünneti derecesi farklı da olsa vahiy kapsamına dahil etmektedir.

³⁰ Molla Hüsrev, I, 29.

³¹ Molla Hüsrev, II, 3-6.

³² Sünnet'in vahiy mahsulü olduğuna dair görüşler için bkz: Cessas, Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Razi (v.370), *el-Füsul fi'l-Usul*, Vizaraül-Evkafî'l-Küveytiyye, 1414. III, 239. ;Serahsi, Ebü Bekr Muhammed b. Ahmed, (v.483), *Usulu's-Serahsi*, tahk. Ebu'l-Vefâ el-Efgâni, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1973. II, 72. ;Tufi, Süleyman b. Abdülkavi b. Kerim et-Tufi (v.716) *Şerhu Muhtasari'r-Ravda*, Müessesetü'r-Risale, byy. 1987. II, 321. ;Âmidî, (v.631) *el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam*, Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1402. I, 256. ; II, 321. ; III, 150, 152. ;Alâuddin Abdulaziz b. Ahmed el-Buhârî (v.730), *Keşfu'l-Esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrüt 1997. III, 183. ;Sübki, Ebü Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki (v. 771) *el-İbhac fi Şerhi'l-Minhac*, (nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil, I-III, Kahire 1401, II, 250. ;İbn Ukayl, Ebü'l-Vefâ Ali b. Akil b. Muhammed b. Akil el-Bağdâdi, (v.513) *el-Vadhî fi Usuli'l-Fıkhi*, (nşr. G.

1. Hadisin Hz. Peygamber (a.s.)'e İttisali

Klasik Hanefî usûlünde sünnet, mütevâtir, meşhur ve âhâd olarak taksim edilmiştir. Bunlardan ilk ikisi teşri kaynağı olarak herhangi bir kayda bağlı olmaksızın kabul edilirken üçüncüsü olan haber-i vâhidlerle amel edilebilmesi için ekstra bir kısım kayıtlar konmuştur.³³ Bununla birlikte Hanefiler arasında belirli şartları taşımak suretiyle haber-i vâhid dâhil sünnetin kaynak değeri olması konusunda ilk dönemden bu yana ihtilaf bulunmamaktadır.³⁴ Hanefiler dışındakilere göre ise sünnet Mütevatir ve Âhad diye iki kısma ayrılıp Meşhur ise ayrı bir kısım sayılmamış ve ahad kabilinden kabul edilmiştir.

Bu genel girişten sonra Molla Hüsrev'in, hadis'in Hz. Peygamber (a.s.)'e ittisalinin diğer Hanefî usulcülerinin gibi râvî adedi bakımından mütevatir, meşhur ve âhad olmak üzere üçlü bir taksime tabi tuttuğu görülmektedir. Bunları anlatırken direk tanımlarına geçerek değil de haberin Hz. Peygamber (a.s.)'e isnad ve ittisali üçe ayrılır diyerek anlatmaktadır. Yani ittisalin şeklinin keyfiyetinden tanıma gider. Sonra da haberin ifade ettiği bilgi değerini, delil olup olamayacağını izah ederek bitirir. Bu üç kısım ise şunlardır:

2. Haber Hz. Peygamber (a.s.)'e ittisali sureten ve manen tam olur. Bu ise haberin ilk üç asırda yalan üzerine birleşmelerine aklen ve âdeten aklın cevaz vermediği bir topluluk tarafından nakledilmesi durumunda olur. Bu kısım Mütevatir haber denir.

Hanefî usul alimi olan Molla Hüsrev mütevatir haberi kısaca bu şekilde tanımlamış fakat hepsinin tanımı aynı olmayabilmektedir. Zira *Hanefî usulcülerinin mütevatir tanımları büyük ölçüde birbirine benzese de muhteva bakımından aralarında bazı farklar vardır.*³⁵ Bu tanımlar arasında en çok dikkat çeken Pezdevî (v.482)'nin yapmış olduğu mütevatir tarifidir şöyle ki: *Sana Resûlullâh'tan hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak bir şekilde, sanki gözle görmüş kulakla işitmişsin gibi kesin bir şekilde aktarılan haberdir. Bu ise sayıların çokluğu, mekânlarının farklılığı ve adâletleri sebebiyle yalan üzerine birleşmeleri ihtimali mümkün görünmeyen bir topluluğun yine kendi vasıflarına sahip bir topluluktan rivâyet ettikleri haberler olur. Haber her*

Makdisî), Beyrut 1996. IV, 263. ;Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (v.463), *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, (thk: Ebu Adurrahman Adil b. Yusuf Darulbni'l-Cevzi, Suud, 1421. I, 266, 267, 535. ;Karafî, Şihâbuddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî (v.684), *Nefâisü'l-Usul fi Şerhi'l-Mahsul*, Mektebe'l-Nezzar Mustafa Baz, 1416. V, 2294. ;VI, 2488. ;Zerkeşî, Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (v.794) *el-Bahru'l-Muhit*, Daru'l-Kütübî, 1994. *el-Bahru'l-Muhit fi Usulil-Fıkh*, II, 178. ;İbn Emir Hac, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî (v. 879), *et-Takrîr ve't-Tahbîr*, Beyrut 1983. III, 65.

³³ Zekiyüddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, s.87-90.

³⁴ Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz Fi Usulil-fıkh*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2009, s.134.

³⁵ Demir, Serkan, *Meşhur Hanefî Fakihlerine ve Muhaddislerine Göre Haber Türleri*, Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD), IX/2, 2011, ss. 75-97. S. 78-79. (Debûsî için bkz. 'Sahîh Haberinin Kısımları' başlığı altında haberleri meşhûr ve garîb diye iki kısma ayırır. Meşhûru da mütevatir derecesine ulaşan ve ulaşmayan olmak üzere yine iki kısma ayırarak mütevatiri şöyle tarif eder: Bir kimse hakkındaki haberin, o sözü ilk söyleyenden kulağına işitmiş gibi hiçbir şüphe duymayacağı şekilde sana aktarılmasıdır. Bu ise hem sayıların çokluğu hem mekânlarının farklı olması itibarıyla yalan üzerine birleşme ihtimalleri âdet gereği imkânsız olan bir topluluğun yine kendileri gibi bir topluluktan rivâyet ettikleri haber ile olur. Ayrıca bu haberi rivâyet eden her tabakanın aynı özelliklere sahip olması gerekir. (Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi usulil-fıkh*, nşr. Halil Muhyiddin el-Hüsyen, Beyrut 2001, s. 207.); Serahsî için bkz. Serahsî mütevatir haberi; "Resûlullâh'a ulaşınca kadar, sayıların çokluğu ve mekânlarının farklı olması nedeniyle yalan üzerine birleşme ihtimalleri düşünülmemeyen bir topluluğun yine kendileri gibi bir topluluktan rivâyet ettikleri haberdir" şeklinde tarif eder. Ayrıca bu haberi rivâyet eden her tabakanın aynı özelliklere sahip olması gerekir. Beş vakit namaz ve rekât sayıları, zekât ve diyet miktarları bu şekildeki haberlerdendir. (Serahsî, *Usûl*, I, 282-283.))

tabakada bu özelliği taşıması gerekir. Kur'an'ın bize nakli, beş vakit namaz ve bunların rekâtlarının sayısı ile zekât miktarları bize bu yolla gelen rivâyetlerdendir.³⁶ Görüldüğü gibi Pezdevî, özellikle bir önceki dip notta işaret ettiğimiz Serahsî (v.483)'nin mütevâtir haber için yaptığı tarifi kabul etmekle birlikte bunlara ek olarak özellikle râvilerin âdil olmasını da şart koşmuştur.

Bu tanımlardan yola çıkarak genel manada usul alimleri isnad esaslı mütevâtir haberi tanımlarken bu tür haberde bulunması gereken şartlara da dikkat çektiklerini söyleyebiliriz. Bunları ise şu şekilde iki başlık altında ele almak mümkündür.

1. Böyle bir haberin her nesilde yalan söylemeleri mümkün olmayan sayıda kişiler tarafından rivayet edilmesi gerekir.

Tabi buradaki yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayacak sayıda topluluk şartı ilk üç devir için söz konusudur. Çünkü sonraki dönemlerde sünnetin nakil ve tedviniyle alakalı materyaller çoğaldığı için bu zamanda nakledilen haberlerin bir çoğu da şöhret ve tevatür derecesine ulaşmıştır. Dolayısıyla söz konusu üç devirden sonrakiler için böyle bir şarta ihtiyaç yoktur.

2. Söz konusu haberi nakleden kişilerin, haberin içeriğini yani muhtevayı işitme ve görme gibi duyularına (mahsusata) dayalı olarak bilmeleri gerekir. Yani gaybi bilgi içeriğine sahip olmaması gerekir.

Müevâtir sünnetin hükmüyle alakalı Molla Hüsrev, böyle bir haberin bizzarûre yani delile bakılmaksızın yakîni ilim ifade edeceğini söyler. *Kısaca doğruluğu hakkında kesin kanaatin hâsıl olduğu bilgi şeklinde tarif edilebilecek ilm-i yakîni Cürcânî şöyle tarif eder: Bir şeyin ne ise öyle olduğuna, aksinin olmasının imkân dâhilinde olmadığına ve vakianın da o şekilde olduğuna kesin inanmaktır.*³⁷ Böyle olduğu yani ilm-i yakîni ifade ettiği için hem itikâdî ve hem de amelî konularda delil olarak kabul edilir. Bu tür haberleri inkar eden her zaman tekfir edilmez. Fakat Kur'an'ın nakli, beş vakit namaz, namazda rek'at ve secdelerin adetleri ve zekâtın miktarı gibi şeri hükümlerde inkar eden tekfir olunur.

1. Haber Peygamberimize ittisâli manen tam olup süreten kendisinde şüphe olur. Bu ise eğer haber birinci asırda değilse ikinci ve üçüncü asırlarda yalan üzerine birleşmelerine âdeten aklın cevaz vermediği bir topluluk tarafından nakledilen haber olursa.

Molla Hüsrev'in bu tanımına baktığımızda ise onunda aynı diğer usul alimleri gibi aynı hususa dikkat çekerek böyle bir haberin sahabeden sonraki iki nesilde şöhret kazanıp mütevâtir derecesine geldiği noktasında birleştiğini söyleyebiliriz. ³⁸ Yani önceleri ilk asırda âhad haber olup da ikinci ve üçüncü asırlarda şöhret bulursa meşhur haber olur. Böyle bir haber ilim noktasında ise kesin değil de kesine yakın bilgi ifade eder. Başka bir ifadeyle İlm-i tuma'nine³⁹ yani yakînin altında zannın üstünde bir bilgi (dinginlik bilgisi)⁴⁰ ifade eder. Bu çeşit haberi inkar edenler tekfir edilmez fakat bidatçı ve sapkın olarak nitelenirler. Hadis usulünde âhad haberin kısımları arasında zikredilen meşhur haberi Molla Hüsrev kendi geleneğine bağlı kalarak ayrı bir haber kısmı olarak zikretmiştir.

³⁶ Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Usûlü'l-Vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*, Keşfü'l-esrâr'ın hâmişinde, İstanbul 1307, III, 670-671.

³⁷ Demir, *a.g.m.* s. 85. ;Ebû'l-Hasen Seyyid Şerîf b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Beyrut 2003. s. 234.

³⁸ Debûsî, *Takvîm*, s. 211. ; Serahsî, *Usûl*, I, 292.;Pezdevî, *Usûl*, II, 688.

³⁹ İlm-i tuma'nine: *Aksinin imkân dâhilinde olduğunu kabul etmekle birlikte kalbin bir şeyin doğru olduğuna kanaat getirmesidir.* Demir, *a.g.m.* s. 85. ;Bkz. Serahsî, *Usûl*, I, 284.

⁴⁰ Bedir, Murtaza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, Ensar Neşriyat, İstanbul. 2004. s.158.

1. Haberin Hz. Peygamber (a.s)'e ittisalinde hem sûreten hemde mânen şüphe olur. Bu ise haberin ikinci ve üçüncü asırlarda yalan üzerine birleşmelerine âdeten aklın cevaz vermediği bir topluluk tarafından değil de bunların dışında başkaları tarafından nakledildiğinde söz konusudur.

Yani mütevâtir ve meşhûr haber dışındaki, bir veya birkaç râviden rivâyet edilen haberdir. Yine Molla Hüsrev bu tanımda da bağlı bulunduğu geleneğe bağlı kalarak az farklılıklar⁴¹ da olsa aynı şekilde devam etmiştir. Burada haber-i vâhidde 'şeklen şüphe' ile Resûlüllâh'a ulaşmasının kesin olmaması; 'mana yönünden şüphe' ile ise ümmetin geneli tarafından kabul görmeyip kendisiyle amel edilmemesi kastedilmiştir.⁴² Yani burada kast edilen haberde ister Hz. Peygamber (a.s)'den rivâyet eden râvilerinin, isterse de sonraki tabakalardaki râvilerinin sayısı, tevâtür sayısının altında bulunsun fark etmez. Bu tür haberlerin hepsi Haber-i Vâhittir. Böyle bir haber ravi de ve mervi de muteber bir takım şartlarla beraber zannı gâlip ve amel icab eder.⁴³ Yani ilim ifade etmez.

Zaten bu yüzden itikâdi hükümler âhâd haberlere dayandırılmıyor. Fakat böyle bir haber için öne sürülen şartları taşıyorsa amelî hükümler konusunda o habere uyulur. Nitekim Molla Hüsrev'in de içerisinde bulunduğu Hanefiler haber-i vâhidleri; ilki râviler yönüyle, ikincisi de metin yönüyle olmak üzere iki şekilde değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Râviler açısından/bağlamında öne sürülen şartlar; Râvinin Müslüman olması, akıllı olması, adâlet ve zabt şartlarına sahip olmasıdır. Molla Hüsrev, zikredilen bu şartların bütün mezhep imamı tarafından kabul edildiğini fakat râvî ile ilgili bu şartlara Hanefilerin ayrıca, râvinin fakih olması, rivâyetine muhalif amel etmemesi, rivâyet ettiği haberi daha sonra hatırlaması gibi şartlar eklediklerini de söylemektedir. Haberi vahitle amel için örnek olarak, Molla Hüsrev, kitabının baş kısmında lafzın manaya delaletinden bahsederken bi'l-işare delalet kısmına örnek olarak verdiği "leanellahül muhallile ve'l-muhallile leh"⁴⁴ hadisi için her ne kadar bu hadis âhâd olsa da kitabın (Kur'an'ın) gerektirdiklerine muhalif olmadığı için kitabın sustuğu yerde amel etmek caizdir der.⁴⁵ Bir diğer ifadeyle ise Molla Hüsrev, hakkında nassın sustuğu (sübûtu ve intifasına delalet etmediği yerde) bir hükmü haber-i vâhitle ispat etmek caizdir der.⁴⁶ Molla Hüsrev ayrıca haber-i vâhidle amel etmenin Kur'an, sünnet ve icma ile sabit olduğunu da söyler ve bunu dair bir takım deliller de zikreder.⁴⁷

Ravinin Şartları

Genel olarak Hanefilerin haber-i vâhidleri; ilki râviler yönüyle, ikincisi de metin yönüyle olmak üzere iki şekilde değerlendirmeye tabi tuttıkları bilinen bir şeydir. Şimdi ise bu hususun Molla Hüsrev'in ifadelerine nasıl yansıdığına bakalım. Râviler yönüyle öne sürülen şartlar dört tanedir ve Molla Hüsrev bunları şu şekilde sıralar.

1. Ravinin kâmil akıl sahibi ve akıl bâliğ olması gerekir. Yani ravinin ergenlik çağına ulaşmış ve akli melekeleri yerinde olmalıdır. Aksi takdirde rivâyeti kabul edilmez. Dolayısıyla bu şartlardan yoksun olan mâtüh (bunak) ve sabilerin haberleri kabul edilmez.

⁴¹ Pezdevî, Usûl, II, 680, 690.; Serahsi, Usûl, I, 294. ;Debûsî, Takvîm, s. 207, 213.

⁴² bkz. Abdülazîz el-Buhârî, Keşfü'l-esrâr, II, 690.

⁴³ Molla Hüsrev, II, 8-12.

⁴⁴ İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir, (v.235) *Musannef*, Riyad 1409, VII, 292. (36192) ; İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (v.273) *Sünen*, (thk. Muhammed Fuad Abdülbakî), Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabîyyi, Nikah, 9. (1936) ; Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak, (v.275), *Sünen*, (thk. Şuayb Arnaud) Daru'r-Risaleti'l-Alemîyye 1430, Nikah, 12. (2076)

⁴⁵ Molla Hüsrev, I, 54.

⁴⁶ Molla Hüsrev, I, 55.

⁴⁷ Molla Hüsrev, II, 8-12.

2. Ravinin Müslüman olması lazım. Çünkü gayri müslimin Hz. Peygamber (a.s)'den yapacağı rivayete güvenilerek ona göre hüküm verilemez.
3. Ravinin zabt sahibi olması. Terim olarak ravinin işittiği bir hadisi aradan uzun zaman geçse bile dilediği anda hatırlayıp rivayet edecek şekilde ezberleyerek her türlü değişiklikten koruma yeteneğine sahip olmak şeklinde açıklanan bu kavramla alakalı Molla Hüsrev şunları söyler: Zâbit, sözü hiç kaçırmadan hakkıyla layıkıyla duymak, manasını tam anlamak, lafzı eksiksiz ezberlemek ve rivayet edeceği âna kadar unutmamak gibi şartları barındırır. Zaptın genel tanımıyla hemen hemen aynı şekilde yaptığı bu tanımında bir fakih olması hasebiyle farklı bir hususa daha dikkat çektiği görülmektedir. O da "manasını tam anlamak" diyerek aslında ravinin fakih rolüne işaret etmek istemesinden kaynaklanıyor diyebiliriz. Zaten zaptın kısımlarında buna özellikle işaret etmiştir. Şöyle ki, ona göre zabtın zâhir ve bâtın diye iki kısmı vardır.
  - a. Zâhiri zabıt. Bu ise mananın lugat yönünden zabtedilmesidir ve rivayetin sıhhati için kesinlikle şarttır.
  - b. Bâtini zabıt. Bunu ise şu şekilde izah eder: Sözü fikhen yani hangi şer'i hükümle alakalı olduğu yönüyle zabtedilmesidir. Bu her ne kadar rivayetin sıhhati için şart değilse de kelamın manasını fıkıh yönünden zabt edemeyenin rivayeti şer'i hükümlere taalluku cihetiyle, fıkhedenin rivayetinden noksandır. Yani bu şartı taşıyan râvi fakih ravidir ve diğerlerine kıyasla tercih sebebidir.

Şunu da ayrıca ve özellikle zikredelim ki, zabt bakımından kusursuz ravi yoktur. Bu nedenle bu konuda önemli olan hatanın fazla olmamasıdır. Bundan dolayı ravinin zabtını tespit ederken rivayetlerini güvenilir ravilerin rivayetleriyle karşılaştırmak gerekir. Zira rivayetler arasında sika ravilerin rivayetlerine muhalefetin bulunması durumunda bu durum o ravinin zabtının yeterli olmadığını ve neticede muhalif rivayetin delil olarak kullanılmayacağına delalet eder.

1. Ravinin adâlet sahibi olması.⁴⁸ Hadis terimi olarak ravinin rivayet ehliyetini ifade eden adâlet kavramını Molla Hüsrev, "emirlere sarılıp nehiylerden kaçınmak suretiyle şer'i işlerde, mürüvvet ve insani ilişkiler gibi ahlaki yaşantıda istikamet sahibi olmaktır" şeklinde tanımlamaktadır.

Genel olarak kişinin adâlet sahibi olduğunu ifade etmek için alimler bir takım ifadeler kullanmışlardır. Örneğin İbrahim en-Nehâî (v. 95), Âdil kişi, "Kendisinden şüphe edilmeyen kimse" derken, Abdullah b. Mübarek (v. 181) ise "Namazı cemaatle kılan, içki içmeyen, dininde sakatlık bulunmayan, yalan konuşmayan ve akli dengesi yerinde olan kimse" ifadeleriyle tanımlamıştır.⁴⁹ Molla Hüsrev ise âdil kişinin hukuk'ullah ve hukukul'ibâd noktasında hassas davranan istikamet sahibi olması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Molla Hüsrev'in ravi'de aranan şartlar diye zikrettiği bu dört şart bütün mezhep imamları tarafından kabul edilen şartlardır. Fakat Hadis alimleri rivayetin kabul edilebilmesi için ravi'de adalet ve zabtı temel vasıf olarak kabul edip bu hususta ittifak etmişlerdir. Ayrıca bu vasıfların bir kişide bulunması için ise o kişinin Müslüman ve bülûğ çağına erişmiş kimse olmasını da kasetmişlerdir.⁵⁰ Yani bizim anladığımız kadarıyla hadisçilere göre adalet sahibi ifadesi zımnen Müslüman olmak, akıllı olmak, bülûğa ermiş olmak, fâsık olmamak ve mürüvvet sahibi olmak şartlarını taşımaktadır.

⁴⁸ Molla Hüsrev, II, 13-16.

⁴⁹ Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatib (v.463), *el-Kifâye* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim), Beyrut 1986, 101-103.

⁵⁰ Yücel, Ahmet, *Hadis Ususlü*, İfav, İstanbul 2011, s.103.

Molla Hüsrev ise bu iki temel şarta ilaveten yani muhaddislerin adalet ve zabtın içerisinde saydıkları Müslüman olmak ve bülûğ şartlarını da diğer usulcüler gibi normal müstekil birer şart olarak saymıştır.

Burada şunuda ifade etmeliyiz ki, ravinin rivayetinin kabulü için ileri sürülen bülûğ şartı, hadisi öğrenme zamanında değil nakletme esnasında aranmalıdır. Nitekim Hz. Hasan (v. 50), Hz. Hüseyin (v. 61), İbn Abbas (v. 68) gibi sahabeler çocukluklarında öğrendikleri hadisleri, bülûğdan sonra nakletmişler ve bu hadisleri kabul hususunda ise herhangi bir ihtilaf söz konusu olmamıştır.⁵¹ Ayrıca yukarıda ittifak edilen dört şarta Hanefiler üç şart daha ilave etmişlerdir. Bunları ise ravinin rivayetinin kabul ve reddiyle alakalı Molla Hüsrev aşağıdaki başlıkta şu şekilde izah eder.

Rivayetinin kabul veya reddi açısından Râvinin hali

1. Ravinin fakih (Müçtehid) olması; Rivayetiyle ma'rûf ve meşhur olduğu bilinen bir ravi fakih olursa rivayeti mutlak olarak kabul edilir. Örneğin Hulefâ-i râşidin, Abâdile, (Abdullah ibn Abbas, Abdullah ibn Ömer, (v.73) Abdullah ibn Mesud, (v.32) Abdullah ibn Amr (v.65)) Zeyd b. Sâbit, (v.45) Muaz b. Cebel, (v.17) Hz. Âişe (v.58) ve benzerleri gibi. Böyle bir ravinin rivayetinin kıyasa muvafık ya da muhalif olması sonucu değiştirmez. Her halükarda kabul edilir. Zira İmam Malik kıyas böyle bir haberden önce gelir ki, bu takdirde kıyasla amel edilir⁵² der. Ancak Molla Hüsrev biz bunu kabul etmeyiz çünkü burada şüpheli bir rivayetin kendisinde değil naklindedir diyerek itirazını belirtir.
2. Ravi fakih olmazsa Ebu Hüreyre (v.58) ve Enes b. Malik (v.93) gibi ve rivayet ettiği hadiste kıyasa muvafık değilse o zaman rivayeti kabul edilmez. Ebu Hüreyre tarafından rivayet edilen musarrât hadisi gibi.⁵³

Bu hadiste koyunun sütüne mukabil bir sa' hurma verilmesi ifade edilmiştir. Halbuki ödemenin misliyle olması gerektiği ayetle sabittir. Dolayısıyla bu kıyasa muhalif bir hadistir ve onunla amel edilmez der Molla Hüsrev. Bu noktada böyle bir ravinin hadisinin kabul edilmemesiyle alakalı hadisin sadece kıyasa muhalif olması değil ravinin fakih olmadığını da göz önünde bulundurmak gerekir. Özellikle Hanefi fakihlerine göre hükümün sıhhati açısından bu önemli bir konudur. Zira Molla Hüsrev ravinin fakih olması gerektiğine gerekçe olarak özellikle manâ ile rivayet nakletmede, eğer râvi fakih olmazsa hadisin manasını tamamıyla idrak edemediği için eksik rivayet olur ki bu durumda da şüphenin kaçınılmaz olacağını ifade eder. Dolayısıyla böylesi şüpheli bir rivayet hüküm istinbatında kullanılmaz.

⁵¹ Yücel, *Hadis Usulü*, s.104.

⁵² İmam-ı Malikten nakledilen rivayet: Kıyas selefin icma ile huccettir. Haber-i Vahidin ittisalinde ise şüpheli vardır. Dolayısıyla icma ile huccet olan kendisinde şüpheli olandan önce gelir. Molla Hüsrev, II, Hamiş, 10 numara.

⁵³ Sözlükte "biriktirmek, toplamak, tutmak" anlamındaki sary (bazı dilcilere göre "bağlamak" anlamındaki sarr) kökünden türetilen musarrât, sütü bol gözüksün diye satımdan önce birkaç gün sağılmamış süt hayvanını ifade eder. Bu şekilde sütün hayvanın memesinde biriktirilmesine tasriye denir. Aynı mânada olmak üzere muhaffele ve tahfil kelimeleri de kullanılır. Musarrât hadisi diye bilinen bir hadiste tasriye yasaklanmış ve böyle bir hayvanı satın alan kimsenin sütü sağıp aldatıldığının farkına vardığında isterse hayvanı tutabileceği, isterse bir ölçek (sâ' = 2175 gr.) hurma ile birlikte satıcıya iade edebileceği belirtilmiştir. Fıkıh kitaplarında alışverişte ayıp muhayerliği, usûl-i fıkıh kitaplarında ise haber-i vahidin kıyasa yahut usule aykırılığı gerekçesiyle terkedilmesi konuları tartışılırken bu hadise sık sık atıfta bulunulur. Bkz. Özen, Şükrü, "Musarrât" Dia., XXXI, s. 240-241. Hadis için bkz. Buhari, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğira Ebu Abdullah, (v.256) *Sahih-i Buhari*, (thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir), Dâru Tavku'n-Necât, h. 1422., Buyu', 34. (2151); Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyri, (v.261) *Sahih*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki), Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, ts. Buyu', 23. (1524) ; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (v. 241) *Müsned*, (thk. Şuayb Arnaud), Müessesetü'r-Risâle, 2001. XII, 254. (7305) ;İbn Ebi Şeybe, *Musanef*, V, 291. (36184) ;İbn Mace, *Sünen*, Ticarat, 12. (2239)

1. Ravi (bir iki hadis dışında) riveyetiyle meşhur değil ve hadisi ilk iki asırda bilinmeyip ortaya çıkmamışsa kıyasa muvafık olmak kaydıyla onun rivayetiyle sadece üçüncü asırda amel edilir. Yani rivayetinin ortaya çıktığı zamanda ve kıyasa muvafık olduğu takdirde amel edilebilir.
2. Eğer ravi'nin hadisi selef arasında bilinip kabul görüyor ve onlar tarafından rivayetinde ta'n edilmiyorsa (rivayet edildikten sonra reddetmeyip susuyorlarsa) yine rivayeti kabul edilir.
3. Yine kendisinden sika olan kişilerin nakliyle beraber ravinin hadisinde selef ihtilaf ederse kıyasa muvafık olmak şartıyla hadisi yine kabul edilir.

Ma'kıl b. Sinan (v.63)'ın Berva' bt.Vaşık hakkında rivayet ettiği hadis gibi.⁵⁴ Berva'nın eşi Hilal b. Ebi Mürre evlenip duhul (cinsel birliktelik gerçekleşmeden) ve mehri belirtmeden vefat edince Peygamberimiz kadına mehri misil verilmesine hükmediyor. Daha sonra bu hadisi İbn Mesud kabul edip buna göre hüküm verirken Hz. Ali ise reddetmiş ve bundan dolayı da rivayette ihtilaf olmuştur. Bunun yanında ayrıca bu hadisi Ma'kıl'dan Mesruk (v.63)⁵⁵ ve Alkame (v.62)⁵⁶ gibi sika kişiler de rivayet etmişlerdir. Dolayısıyla seleften hakkında ihtilaf edenler olsa da sika ravilerin rivayet ettiği bu hadis bize göre kıyasa muvafık olduğu için makbuldür ve bununla amel ederiz der Molla Hüsrev.

4. Eğer böyle bir ravinin rivayeti selef tarafından reddedilirse o zaman kabul edilmez.⁵⁷

Fatıma bt. Kays (v.54)'ın "Eşi kendisini üç defa boşadığı halde Peygamberimizin kendisine nafaka ve süknâ (evinde yaşamaya devam etme hakkı) verilmesi için emretmediği" şeklindeki rivayeti gibi.⁵⁸ Nitekim Hz. Aişe, "Bu kadın bu rivayeti ile alemi fitneye sevk etmiştir." Derken⁵⁹ Hz. Ömer (v.23) ise Fatıma bt. Kays'ın bu hadisi hakkında "Onları gücünüz ölçüsünde oturduğunuz yerin bir bölümünde oturtun, onları sıkıştırıp gitmelerini sağlamak

için zarar vermeye kalkışmayın."⁶⁰ âyetini kastederek "Doğru mu söyledi yalan mı söyledi, belledi mi unuttu mu bilmediğimiz bir kadının sözüyle Rabbimizin kitabını ve peygamberimizin sünnetini terk edemeyiz. İddet müddeti içerisinde ona mesken de vardır, nafaka da vardır."⁶¹ demiştir.⁶²

⁵⁴ İbn Ebi Şeybe, *Musanef*, II, 255. (746) ;Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 308. (4276) ;XXV, 291. (15943) ; Abdürrezzak es-San'ânî, Ebu Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm b. Nâfi', (v.211) *Musanef*, (thk.Habibürrahman el-A'zamî), el-Meclisü'l-İlmî, Hindistan, 2. Baskı h.1403. VI, 294. (10898) ;VI, 479. (11745) ; Tirmizî, Ebu İsa, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk, Tirmizî, (v.279) *Sünen*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, İbrahim Atve), Mektebetü Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 2. Baskı h. 1395 m. 1975, Nikah, 9. (1145) ; Ebu Davud, *Sünen*, Nikah, 31. (2114) ;İbn Mace, *Sünen*, Nikah, 9. (1891)

⁵⁵ Ebu Davud, *Sünen*, Nikah, 31. (2114) ;İbn Mace, *Sünen*, Nikah, 9. (1891)

⁵⁶Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, (v.303) *Sünenü'l Kübra*, (thk. Hasen Abdülmün'im Şelebî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı h. 1421, Nikah, 26. (3354)

⁵⁷ Molla Hüsrev, II, 16-20.

⁵⁸Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 5. (27100) ; 305. (27322) ; 308. (27326) ; 311. (27329) ;313. (27330) ; Abdürrezzak, *Musanef*, VII, 23. (12026) ;24. (12027) ; Dârimî, Ebü Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, (v. 255) *Sünen*, (thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî), Dâru'l-Muğni, Suudi Arabistan, 2000. Talak,12. (2320) ; İbn Ebi Şeybe, *Musanef*, IV, 137. (18666); (18667) ; İbn Mace, *Sünen*, Talak, 10. (2035) ;Ebu Davud, *Sünen*, Talak, 13. (2288) ;Müslim, *Sahih*, Talak, 37. (1480)

⁵⁹ Serahsî, el-Mebsût, V, 188-189.

⁶⁰ Talak, 65/6.

⁶¹ Müslim, Talak, 46. Ayrıca bkz. İbn Ebi Şeybe, *Musanef*, IV, 136. (18659) ;Tirmizî, *Sünen*, Talak ve Lian, 11. (1180) ;Buhari, *Sahih*, Talak, 68. (5323) ;Ebu Davud, *Sünen*, Talak, 13. (2291), (2292)

⁶² Serahsî, el-Mebsût, V, 188-189. ;Çetintaş, Recep, İslâm Hukukunda Evlenmeden Doğan

Haklar Bağlamında Nafaka, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 24, 2014, s. 185-203. S. 202.

Hadisin İnkıtai

Daha önce hadisin ittisalına değinen Molla Hüsrev hadisin inkıtai yani hadis ile Hz. Peygamber (a.s) arasında kopukluk bulunması iki şekilde olur der.

Birincisi zahirî kopukluktur bu ise irsaldir.

Öncelikle Usûl âlimlerinin kullanımına göre mürsel hadis: Ravi ile hadisin rivayet edildiği kişi arasındaki vasıtayı terk etmektir.⁶³ Başka bir tanımla "Munkati", mu'dal, mudelles ve muallâk gibi senedinin herhangi bir yerinden bir veya birden çok râvîsi düşen hadis" demektir.⁶⁴ Sahâbenin doğrudan Resûl-i Ekrem'den değil de başka bir sahâbiden duyduğu, ancak Resûlullah'tan işitmiş gibi naklettiği hadise ise sahâbe mürseli, denilmiştir.⁶⁵ Halbuki hadis alimlerine göre mürsel, tabiinin Rasûlullah ile aralarındaki vasıtayı (Sahabeyi) isnaddan düşürmesidir. Eğer ravi sahabe ile kendi arasında bir ravi terk ederse o hadis munkati'dır. Eğer birden fazla ravi peşpeşe terk ederse mu'daldır. Fakat bunların tamamı diğer fakihlerde olduğu gibi bir fakih olarak Molla Hüsrev'e göre de mürseldir. Bunu ise dört kısma ayırarak izah etmiştir.

1. Sahabenin mürseli -ki bil-icma' makbuldür-.
2. İkinci ve üçüncü asrın mürseli. Yani tabûn ve tebe'i-tabiinin mürselidir. Şafiiye göre makbul olmayan bu kısım Molla Hüsrev'e göre makbuldür. İmam Şafii ise böyle bir haberi bir ayet, meşhur bir sünnet, sahih kıyasa uygunluk, sahabe kavli ya da ümmetin kabul ile karşıladığı bir şey desteklerse o takdirde kabul eder.
3. Her asırda adalet sahibi kişilerin mürseli. Genel olarak ilk iki asrın dışındaki kişilerin mürselleri hususunda bir takım ihtilaf olmuştur.

Mürsel hadisle alakalı bu kısma baktığımızda Molla Hüsrev'in Mürsel hadisle alakalı Hanefilerin genel görüşünü devam ettirdiği görülür. O ise Sahâbe ve ilk üç asrın mürsellerinin kabul edileceğidir.⁶⁶

1. **Bir yönden mürsel bir yönden müsned'dir.** Bu kısım Mürseli kabul edenlere göre makbuldür. Kabul etmeyenlerin bir kısmı reddederken, çoğunluğu -ki bunlar muhaddislerdir- makbul sayarlar. Örneğin "La nikaha illa bi veliyyin" hadisini İsrâil b. Yûnus (v.160) müsned olarak rivayet ederken⁶⁷ Şu'be (v.160)⁶⁸ ve Süfyân es-Sevrî (v.161)⁶⁹ ise mürsel olarak rivayet ederler. Yani

⁶³ Süyûtî, Celaleddin, Abdurrahman b. Ebû Bekir, (v.911) Tedrîbu'r-Râvi fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî, thk. Ebû Kuteybe Muhammed Faryabi, Daru Tayyibe, Riyad 1422. I, 219.

⁶⁴ İbn Salah, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnu's-Salâh, (v.643) *Ulûmu'l-Hadis*, en-Nüreddin Itr (Thk.), Dâru'l-Fikri'l-Muâsır 1986. s. 52.

⁶⁵ Salahattin Polat, "Mürsel", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII, s. 52; Geniş bilgi için bk., Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönündeki Değeri*, TDV Yayınları, Ankara 2010. s. 61-71; Koçyiğit, Talat, *Hadis İstihlaları*, AÜİFY, Ankara 1985. s. 291.

⁶⁶ Süyûtî, *Tedrîbu'r-Râvi*, I, 223. ;İbn Hacer, Askalânî, Şehâbeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer, (v.852) *en-Nüket ala Kitabi İbni's-Salah*, (thk. Rebi' b. Hadi Umeyr el-Medhali) İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi, Medine, 1984. II, 551.

⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXII, 280. (19518) ;Darimi, *Sünen*, Nikah, 11. (2228) ;İbn Ebi Şeybe, *Musanef*, III, 455. (15937) ;Ebu Davud, *Sünen*, Nikah, 19. (2085) ;

⁶⁸ Şu'be bu rivayeti her yerde mürsel olarak rivayet etmeyip bazı yerde müsned olarak zikreder. Örneğin: Bezzar, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhalik b. Hallad b. Ubeydullah, (v.292) *Müsned*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medinetü'l-Münevver, m. 1988-2009. VIII, 111. (3111) ; Hakim, Ebu Abdullah, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, (v.405) *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*, (Mustafa Abdülkâdir Atâ), Daru'l-Kütüb, Beyrut, h. 1411 m. 1990. II, 184. (2710). Şu'benin mürsel olarak rivayeti ise: Tirmizi, *Sünen*, Nikah, 9. (1102) ;Beyhâki, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebu Bekir el-Beyhaki, (v.458) *Sünenü'l Kübra*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütüb, Beyrut - Lübnan, 2. Baskı h. 1424. Nikah, 39. (13623)

⁶⁹ Bu hadisi Süfyân Sevrî bazı kaynaklarda müsned olarakta zikretmiştir. Örneğin: Bezzar, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhalik b. Hallad b. Ubeydullah, (v.292) *Müsned*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem,

bir tarikattan müsnedken başka bir tarikattan mürseldir. Bu hadisin ravisi hakkında Beyhaki (v.458)'nin Sünen-i Sağır'ında geçen şu değerlendirmeyi de vermek istiyoruz. Ali b. Medinî (v.234)'den bize şöyle dediği rivayet olundu. İsrâil b. Yûnus'un "la nikaha illa bi veliyyin" hadisi sahihtir. Abdurrahman b. Mehdî (v.198)'nin ise şöyle dediği bize nakledildi. Ebu İshak'tan hadis rivayet etmede İsrail, Sevri ve Şu'be'den daha sağlamdır. İsa b. Yûnus (v.187) derki: İsrail, bir kişinin Kur'an'dan bir sure ezberlediği gibi, Ebu İshak'ın hadislerini ezberlerdi.⁷⁰

2. İnkita'nın ikinci kısmı ise batındır yani manevi inkitadır.

Bu kopukluk ya hadisi nakleden kişideki bir noksanlıktan dolayı olur ya da kendisinden daha kuvvetli bir delile muarız oluşundan dolayı olur. Şimdi bu kısımları inceleyeceğiz.

İnkita'nın hadisi nakleden kişideki bir noksanlıktan dolayı olması şu şekilde olur. Ravi'de bulunması gereken şartlarda, örneğin kâmil akıl, İslam, zabt ve adelet gibi vasıflarda eksiklik olursa manevi bir kopukluk meydana gelir. Molla Hüsrev, rivayet edilen hadisin kendisinden daha kuvvetli bir delile muarız olmasıyla meydana gelen kopukluğu üç başlıkta şu şekilde ifade eder.

Birincisi: Açıkça kendisinden daha kuvvetli bir delile muarız olduğu için inkita' olur. Örneğin, Fatıma bt. Kays'ın "Eşi kendisini üç kere boşadığında Rasûlullah kendisine ne nafaka ne de ev tahsisine hükmetmiştir"⁷¹ hadisinin "eskinühünne min haysü sekentüm"⁷² ayetine muarız olması. Açıkça görüldüğü gibi bu hadis bu ayete muarız olduğu için manen kopukluk meydana gelmiştir.

İkincisi: Hadis kendisinden daha kuvvetli bir delile açıkça değil de delaleten muarız olduğu zaman meydana gelir. Buna örnek olarak ise umumu alakadar eden bir konuda (umûm'u-belvâ) hadisin şaz ve gizli olarak gelmesini verebiliriz.

Üçüncüsü ise: Dinin emirlerini sonraki nesle aktarma noktasında ilk ve asıl kabul edilen ahabın hadis ile amel etmediği zaman olur.⁷³ Bu son kısımda inkita'ı tespit noktasında kısaca şunu söyleyebiliriz. Bir hadis hakkında Sahabenin farklı görüş bildirmek suretiyle ihtilaf etmeleri o hadisin inkıtana delildir.

Haber-i Vâhidin Kabulü için Öngörülen Kriterler.

Burada Molla Hüsrev direk Haber-i vâhid'in kabul edilmeyişinin sebebi ya merviyün anh'tan ya da başkasından kaynaklanıyor olabilir diyerek konuya giriş yapar.

1. Merviyün anh'ın bizzat kendisinin sebep olmasını ise birkaç madde halinde ele alır, şöyle ki:
  - a. Râvî, rivâyet etmiş olduğu hadîsi, sonradan kendisinden rivâyet edilip söylendiğinde tanımaması veya inkâr etmesi o hadisi mecruh hale getirir ve bu

Medinetü'l-Münevver, m. 1988-2009. VIII, 110. (3108) ;(3109) ; İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Hibban b. Muâz b. Ma'bed Ebu Hâtim ed-Dârimî, (v.354) *Sahih*, (thk. Şuayb Arnaud), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı 1408 m. 1988. IX, 394. (4083). Mürsel olarak zikrettiği yere örnek ise, Abdurrazzak, *Musannef*, VI, 196. (10475) Konumuzla alakalı Süfyan es-Sevrinin rivayet ettiği hadisin senesinde geçen ravilerden Ebu Bürde, Sahabe olan Babası Ebu Musa el-Eşariyi atlayarak mürsel olarak rivayet eder.

⁷⁰ Beyhâki, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebu Bekir el-Beyhâki, (v.458) *Sünenü's-Sağır*, (thk. Abdulmu'tî Emin Kaleci), Câmîatü'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye, Pakistan, h. 1410 m. 1989. Nikah, 10. III, 17. (2369)

⁷¹Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 5. (27100) ; 305. (27322) ; 308. (27326) ; 311. (27329) ;313. (27330) ; Abdürrezzak, *Musannef*, VII, 23. (12026) ;24. (12027) ; Dârimî, *Sünen*, Talak,12. (2320) ; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, IV, 137. (18666) ; (18667) ; İbn Mace, *Sünen*, Talak, 10. (2035) ;Ebu Davud, *Sünen*, Talak, 13. (2288) ;Müslim, *Sahih*, Talak, 37. (1480)

⁷² Talak, 6.

⁷³ Molla Hüsrev, II, 20-24.

- hareket onun terk edilmesine sebep olur. Çünkü bununla zabıt yönünden eksik olduğu tebeyyün etmiş olmaktadır. İnkâr ettiğinde ise sübut noktasında şüpheli uyandırır ki her iki durumda da terk edilir.
- b. Râvinin rivayet ettiği hadiste tereddüt etmesi ve teville ihtiyacı olmayan zahir (muhkem) hadisi tevil etmesi hadisin terk edilip edilmemesi hususunda ihtilafına sebeptir. Nitekim Ebu Yusuf (v.182) böyle bir raviyi tereddüdünden dolayı mecruh saymış ve haberini terk etmişlerdir. Yukarıdaki gibi zapt kusuru oluşmuştur. Kerhî (v.390) Şeyhân (Şemsü'l-Eimme Serahsî ve Fahrü'l-İslam Pezdevî) ve diğer müteahhirun ulemasında bu görüştedirler. İmam Muhammed (v.189), İmam Şafî (v.204) ve bunlara tabi olanlar ise böyle bir tereddüdün hadisin terk edilmesine sebep olamayacağını söylerler. Ravinin tereddüt ettiği hadise örnek, Süleyman b. Musa-İbn Şihab ez-Zühri-Urve-Aişe senediyle gelen "Eyyümâ imraetin nekehat nefseha bi gayri izni veliyyiha fe nikahuha batılun"⁷⁴ hadisini İbn Cüreyc (v.150) Zühri (v.124)'ye sorar ve Zühri bu hadisi hatırlamaz, tereddüt eder ve delil de getiremez. Burada ihtilafa dikkat çeken Molla Hüsrev kendi görüşünü belirtmemiştir. Ancak öncelikle böyle bir ravinin rivayetinin terk edileceğini söyleyenlerin görüşlerine yer vermiş olmasından kesin olarak söyleyemesek de onunda bu şekilde düşündüğünü söyleyebiliriz. Çünkü metod olarak genellikle katıldığı görüşleri başta zikretmektedir.
- c. Ravinin lafzın manaya delaleti yönüyle zahir olmayan hadisi yani hafî, müşkil ve mücmel hadisleri tevil etmesi o hadisin muhtemel olduğu diğer manaları reddetmektir. Yani tevil ettiği şekliyle o hadis makbul, onunla amel edilebilirken tevil dışı kalan diğer muhtemel manalar neticesinde ona göre amel edebilme imkan ve yolu kapanmış demektir.
- d. Ravi herhangi bir hadisi rivâyet ettikten sonra o hadisin hilafına amelde bulunursa bir nevi rivayet ettiği hadisi cerh etmiş olur. Bu takdirde de o hadis terk edilir.
- e. Bir ravinin hadisi rivayet etmeden önce onun muhalifiyle amel etmesi söz konusu rivayeti cerh edip terk ettiği anlamına gelmez. Yine aynı bunun gibi rivayetten önce mi yoksa sonra mı onunla amel ettiği bilinmediği zaman da onu terk ettiği anlamı çıkarılmamalıdır. Dolayısıyla böyle bir hadisle amel edilir.
1. Merviyün anı'nın dışında bir sebepten dolayı tenkide tabi tutulup terk edilen haber.
- a. Eğer bu kişi hadisten haberdar olmaması mümkün olmayan bir sahabi ise bu durumda onun hadisi tenkid etmesi başkalarının onunla ameli terk etmesine sebebidir. Çünkü o sahabi bir hadisi herhangi bir sebepten dolayı tenkit edip terk ediyorsa mutlaka onda görüp haberdar olduğu bir kusur vardır demektir. Dolayısıyla hadisten haberi olmayan kişinin bu değerlendirmeyi dikkate alması ve onunla amel etmemesi gerekir.
- b. Eğer bu kişi hadisten haberdar olmaması muhtemel bir sahabi ise bu kişinin tenkidi o hadis ile amel etmeyi terke sebep değildir...⁷⁵ Yani bir başka sahabinin o hadisten haberdar olması muhtemeldir. Böyle bir ihtimalin neticesinde ise o hadisle amel etme yolu her zaman açıktır. Dolayısıyla hadisin

⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXXII, 199. (25326) ; Abdurrazzak, *Musannef*, VI, 195. (10472) ; Darimi, *Sünen*, Nikah, 11. (2230) ; Ebu Davud, *Sünen*, Nikah, 19. (2083) ; Bezzar, *Müsned*, XVIII, 162. (135) ; Tirmizi, *Sünen*, Nikah, 9. (1102) ; İbn Hibban, *Sahih*, IX, 384. (4074)

⁷⁵ Molla Hüsrev, II, 24-28.

diğer rivayetleri araştırılıp ondan sonra hüküm için kullanılmalı ya da terk edilmelidir.

Haber-i vâhidin huccet olduğu hususlar

Molla Hüsrev bu kısmı anlatırken öncelikle ameller ve furû-i fıkıh'da haberi vahid'in delil olacağını fakat yakini bilgiyle elde edilmesi gereken i'tikâdi hususlarda delil olamayacağını ifade eder. İki konuda haberin geldiğini ve haber-i vahidin bunlar hakkında huccet olduğu şu şekilde ele alır.

- A. Bu hususlar Hukukullah ile alakalıdır. Yani bu hakların bilinmesi noktasında sadece akıl yeterli değildir ayrıca habere ihtiyaç vardır. Bu kısma ibadetler ve cezalar girer. Bunlardan ibadetlerin subutu haberi vahitle sabit olur fakat böyle bir haberin belli bazı şartları taşıması gerekir. Bu şartlar akıl, zabt, adalet, İslam, kitab ve sünnete muhalif olmamaktır. Bu mezkur şartlara muhalif fâsık ve hali mestur (meçhûl) kişilerin haberleri ise her ne kadar araştırmak suretiyle ibadetlere bağlı diğer hususlarda örneğin suyun temizliği ya da necis oluşu gibi hususlarda kabul edilse de bizzat ibadetlerde kabul edilmez. Yine sabi, bunak ve kafirin haberleri de ehliyet sahibi olmadıkları gibi zaruret de bulunmadığı için hadis ve dinî işlerde kabul edilmez. Fakat ceza ile ilgili yani had ve kısas gibi ukubat hususunda kabul edilip edilmeyeceğiyle alakalı bir takım ihtilaf söz konusudur. Nitekim Ebu Yusuf ve Cessas gibi bazıları kabul edilir derken, Kerhî ise müteahhirun gibi kabul edilmez der.
- B. Hakkında haber gelen ikinci kısım Hukuku'l-İbad ile alakalıdır. Yine yukarıdaki mezkur şartları taşıması şartıyla haberi vahitle sabit olan bu haklar da üç kısımdır.
  1. Bu kul haklarından iki tarafı da ilzam edip (bağlayıcı olup) sorumluluk gerektiren⁷⁶ kısmın sübutu için vilayet ve imkan olduğu zaman yeterli sayıda şahit bulunması gerekir. Bu yeterli olmayıp aynı zamanda yukarıdaki mezkur şartlar da olduğunda bu haklar haberi vahitle sabit olur.
  2. Haber verilmesinde hiçbir suretle ilzam olmayan haklar⁷⁷ temyiz dışında hiçbir şart koşmadan haberi vahitle sabit olur.
  3. Tek tarafı bağlayan haklarda ise mezkur şartların yanında iki şahit gerekir. Ayrıca haber veren zayıf biri olursa o zaman Ebu Hanife'ye göre âdil olma şartı da getirilir. Aksi takdirde böyle birinin haberi kabul edilmez. Eğer haberi veren kişi gerçek manada vekil ve elçi olursa o zaman şahitlerde adet ve adâlet şart koşulmadan kabul edilir. İmameyn'e (Ebu Yusuf, İmam Muhammed) göre ise bu üçüncü kısım aynı ikinci kısım gibidir. Yani sadece temyiz şartı aranır başka bir şarta gerek yoktur.⁷⁸

Bu maddelerden anlaşılabilir ki; Kul haklarıyla alakalı olan hususlarda ister tek tarafı isterse iki tarafı bağlayıcı olsun her hâlükarda şahit olması gerekir. İki tarafı da ilgilendiren konularda ayrıca vilayet, akıl, zabt, adâlet, İslam, kitab ve sünnete muhalif olmama gibi şartlar da aranmaktadır. Hiç kimseyi ilzam etmeyen konularda ise temyiz dışında bir şart aranmadığı görülmektedir.

Bilgi değerleri açısından da haberleri inceleyen Molla Hüsrev onları dörde ayırmış ve şu şekilde sıralamıştır:

⁷⁶Alışveriş ve icar gibi. Birini malı verme diğerini ise parasını ödeme hususunda ilzam eder.

⁷⁷ Emanet, hediye ve vekalet gibi. Emaneti, hediye almamak zorunda olmadığı gibi karşı taraf vermek zorunda da değildir. Dolayısıyla taraflar için ilzam yok.

⁷⁸ Molla Hüsrev, II, 29-33.

1. Doğruluğu kesin olan haberlerdir. Örneğin Peygamberlerin verdiği haberler. Bu gibi haberlerin kesin oluşu nakledenlerin ismetine yani yalandan korunmuş olduğuna da delildir. Böyle bir haberin hükmü ise doğruluğuna inanmak, emredilene sınıksız sarılıp icabını yerine getirmek, yasaklanan şeylerden ise uzak durmaktır. Mütevatir haberler bu kısma girer.
2. Yalan olduğu kesin haberlerdir. Bu haberlere örnek olarak kendisinin hâdis bir varlık olduğu açıkça bilinen Firavun'un ulûhiyet davasında bulunmasını verebiliriz. Bu tür haberlerin hükmü batıl olduğuna inanıp ayrıca kabul etmediğini de her halukarda ilan etmektir.
3. Doğru ve yalan olmaya eşit seviyede muhtemel olup herhangi biri tercih edilebilecek durumda olmayan haberlerdir. Buna fâsık birinin verdiği haberi örnek verebiliriz. Fâsık'ın haberi dini ve akli itibariyle doğruya muhtemel iken, fısık kabul etmesi ve dîni hususlarda mahzurlu davranışlarda bulunmasından dolayı yalana da muhtemeldir. Bunun hükmü ise tevakkuf etmek yani tercihte bulunmayarak olay netleşinceye kadar beklemektir.
4. Başlangıçta iki tarafa da muhtemel olan fakat daha sonra doğruluğuna hükmedilen haberlerdir. Bu kısma rivayet için gerekli şartları taşıyan adalet sahibi kişinin haberini örnek olarak verebiliriz. Tercih sebebi olarakta, böyle kişilerin fısık icap ettiren şeylerden kaçındığı akli ve dini heva ve şehvetine galip geldiği için doğru yönü tercih edilir der. Sünnetin kısımlarından kasdettiğimiz haber bu tür haberlerdir. Son kısımda örnek verilen böyle bir haberin hükmü ise kat'i surette amel edilmesidir. Bu son kısmın üç taraflı olup her tarafın ise asıl tercih edilen azimet yönleriyle birlikte bir de ruhsat yönleri vardır.

Molla Hüsrev bu son kısmın taraflarını rivayetini keyfiyyetini yani hadis öğrenim ve öğretim metodlarını anlatarak açıklar ve onları şu üç aşamada inceler.

1. Hadisi duymak; Hadisi birinden rivayet etmek.
2. Hadisi zabtetmek; ezberleyip muhafaza etmek.
3. Hadisi eda etmek; başkasına rivayet edip aktarmak. Şimdi de bunları inceleyelim

Birinci kısım hadisin Sema'idır: Sema: Hadisi, haberi hocadan şeyhten almaktır. Molla Hüsrev bunu iki kısımda altı madde olarak ele almaktadır.

Birincisi azimet kısmıdır. Bu ise dörde ayrılır.

Hadisi kitap ya da ezberden hocaya, şeyh'e okumaktır. Bu kısım fukahaya göre ikincisinden daha makbuldür.

1. Şeyhin, muhaddisin sana okumasıdır. Muhadislere göre ise bu kısım birinciden evladır.
2. Hazırda bulunmayan kişinin hadislerini mektup göndererek öğretmesi.
3. Hazırda bulunmayan kişinin hadislerini elçi göndermek suretiyle öğretmesi. 1. ve 2. maddelerde hazırda bulunmayan kişinin hadislerini öğretmek için gönderdiği mektup ve elçi aynı hazırda bulunan kişinin okuması/hitabı gibidir.

İkincisi ruhsat kısmıdır. Bu da ikiye ayrılır.

1. İcazet: Muhaddisin hadislerinin bir kısmını ya da tamamını rivayet etmesi için başkasına izin vermesidir.

2. Münavele: Şeyhin hadislerinin yazılı olduğu kitabını rivayet etmesi için talebesine elden vermesi demektir. Molla Hüsrev, münavele yoluyla rivayet için kendisine izin verilen talebe kitapta yazılı olanları önceden biliyorsa icazet caizdir. Aksi takdirde caiz değildir der.

İkinci kısım hadisi zabtettir. Bunun azimet yönü işittiği haberi başkalarına eda zamanına kadar ezberleyip anlamak suretiyle muhafaza etmektir. Bu kısım zabt-ı sadırdır. Ruhsat yönü ise yazarak muhafaza etmeye çalışmaktır. Yani zabt-ı sadırdır. Eğer yazdığına baktığında hocasından işittiği hadisi hatırlarsa bu huccettir. Yani o kişi müçtehit ise böyle bir hadisle amel eder, eğer muhaddis ise bunu başkasına rivayet edebilir. Eğer kitabına baktığında hocasından o hadisi işittiğini hatırlayamazsa Ebu Hanife'ye göre huccet değildir. Ebu Yusuf'a göre ise eğer yazdığı kitap elindeyse hadis hususunda o kitap delildir. Yani onu başkalarına rivayet edebileceği gibi ona göre amel de edebilir. Eğer elinde değil fakat tanınan bir hatla yazılmış ise yine hadis hakkında kabul edilir. Bu noktada İmam Muhammed de Ebu Yusuf gibi düşünür.

Üçüncü kısım hadisin edasıdır. Bunun azimet yönü hadis metnini işittiği gibi lafızla nakletmektir. Ruhsat yönü ise hadisi mana ile yani işittiği zaman anladığını kendi sözleriyle nakletmektir. Molla Hüsrev bu son kısımda manen rivayete değinir ve onuda aşağıdaki şekilde izah eder.

Manen Rivayet

Hadislerin Hz. Peygamber (a.s)'den işitildiği lafızlar yerine aynı anlama gelen farklı lafızlarla nakledilmesi anlamına gelen Mânen Rivayet hususunda Molla Hüsrev bu rivayet biçiminin hangi durumlarda caiz olup olmadığı hususunu ele almıştır. Haddi zatında genel olarak hadislerin birebir işitildiği lafızlarla muhafaza edilmesinin zorluğunu gören sahabenin çoğunluğu hadisin ma'nen rivayet edilebileceği görüşündedirler. Bunu kabul eden Molla Hüsrev mana ile rivayetin nerelerde caiz olup⁷⁹ nerelerde olmadığını şu şekilde izah eder:

1. Açıklık mertebelerinden zahir mertebesinde bulunan lafızlarda örneğin husûs'a muhtemel umûm, mecaz'a muhtemel hakikat gibi lafızlarda ise nakleden kişi fakih ise mana ile rivayeti-nakli caizdir. Yoksa caiz değildir.
2. Cevâmiu'l-Kelim ve manaya delaleti yönünden gizli (hafî) ve kapalı (mücmel/müşkil/müteşâbih) lafızlarda ise hiç kimsenin mana ile rivayeti-nakli caiz değildir.⁸⁰

Bu hususta özellikle şunuda ifade etmeliyiz ki, manen rivayet sahabe ve tabiun tarafından gerçekleştirilmiştir. Hatta onlar bu duruma delalet etmek üzere (ev kema kale, ev eşbehe haza, ev nahvehu) gibi ifadelerde kullanmışlardır. Dolayısıyla hadislerin yazılı rivayetlerinin hakim olduğu ikinci asrın ortalarına kadar kullanılan manen rivayet bu zamandan sonra ihtiyaç kalmadığı için sona ermiştir.

⁷⁹ Genel olarak Usûl ilmine göre, lafızdan mananın anlaşılması noktasında açık delâlet ya da kapalı delâlet (vuzûh ve hafâ) söz konusudur. Lafzın manaya delâletindeki açıklık dereceleri zâhir, nass, müfesser ve muhkem; kapalılık dereceleri ise hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih olarak sınıflandırılmıştır. (Ayrıntılı bilgi için bakınız: Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî (v.490), *Temhidu'l-Fusûl fi İlmi'l-Usûl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2005, s.129; Ebu'l-Berekât 'Abdullah b. Ahmed en-Neseî (v.710), *Keşfu'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif 'ale'l-Menâr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût (t.y), I, 205; Abdulazîz el-Buhârî, *Keşfu'l-Esrâr*, I, 72; Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v.786), *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye*, Kuveyt 2005, II, 373; Tefîzânî, *et-Telviḥ*, I, 232; Abdullatif İbn Melek (v.821), *Şerhu'l-Menâr*, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul 1889, s.97; Şemsuddîn Muhammed b. Hamza Molla Fenârî (v.834), *Fusûlu'l-Bedâi' fi Usûli's-Şerâi'*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1872, II/90.) Bu maddeyle alakalı olarak Arapça lugati bilenler için lafız-mana ilişkisini ortaya koyan lafzın manaya delaleti aşamasında lafzın açıklığı zahir mertebesinin üstünde olan nass, müfesser ve muhkem lafızlarda mana ile rivayet-nakli caizdir. Yani açıklık yönünden nass, müfesser ve muhkem lafızların mana ile rivayeti caizdir.

⁸⁰ Molla Hüsrev, II, 40-41.

Nesih

Fıkıh usûlü terimi olarak nesih, şer'i bir hükmün, o hükmün delilinden sonra gelen şer'i bir delil ile kaldırılması demektir.⁸¹ Bu ise ancak ilahi vahiy yoluyla olur. Buna göre nesih Hz. Peygamber (a.s)'"in hayatta bulunduğu sırada gerçekleşebilir. Vefatından sonra ise hiçbir hükmün neshi söz konusu değildir. Molla Hüsrev'e göre nesih dört kısımdır.

1. Kitabın kitap ile neshi
2. Sünnetin sünnet ile neshi
3. Kitabın sünnet ile neshi
4. Sünnetin kitap ile neshi

Molla Hüsrev'e göre bunların hepsi caizdir. Şafii ise son ikisine muhalefet etmiştir. Molla Hüsrev bu kısmı anlatırken Şâfiî'nin delil olarak getirdiği bir hadise "nassa muhalif olduğu için sahih değildir dolayısıyla delil olamaz" der. Yani hadisin nassa muhalif olması sıhhatini izale eder. Devamında mütevatir haberin âhad haberle nesh edilemeyeceğini fakat meşhur haberle neshinin caiz olduğunu ifade eder.⁸²

Rasûlullah'ın fiilleri

Daha öncede sünnetin tanımı yapılırken temas edildiği üzere Hz. Peygamber (a.s)'in fiilleri sünnetin nevilerindedir. Burada ise bu fiillerin hangisine uyulup uyulmayacağı hususuna değinilmiştir. Nitekim Molla Hüsrev bu fiilleri anlatırken şöyle der: Rasûllahın kasti fiillerinin sıfatı yani farz, vacip, müstehap, mübah gibi vasfı bilinirse bunlar aynı şekilde ümmeti için de ibadet ve diğer hususlarda böyledir. Yani kendisi farz olarak yapıyorsa ümmeti için de farzdır. Müstehap olarak yapıyorsa onlar için de müstehaptır. Ancak yaptığı şeyin kendisine özel olduğu bilinirse o zaman diğerleri için aynı hükmü ifade etmez. Eğer ibadetin farz ve vacip vd. gibi sıfatı bilinmezse o zaman o fiil peygamberin kendisi için mübah olarak kabul edilir ve o hususta ümmetin ona uyması caiz olur.⁸³

Rasûlullah'ın takriri

Bu hususta ise Molla Hüsrev şöyle der: "Münker olduğu bilinen (yani kabul etmediğini daha önceden belirtmiş olduğu) bir hususta⁸⁴ sükutu o fiilin cevazına delalet etmez. Yani daha önceden kabul etmediği bir işi daha sonra yapan birini gördüğünde ona olumlu ya da olumsuz bir şey söyleyerek sükut etmesi o işi tasvip ettiği anlamına gelmez. Yapılan herhangi bir şey hususunda eğer onun münker olduğu daha önce belirtilmemişse ve bu konuda sükut ederse bu sükut o zaman o fiilin cevazına delalet eder. Böyle bir anda sükut ile beraber tebessüm etmesi ise sırf sükut etmesinden daha delalet edici ve etkilidir. İnkâr etmeyişi ise sırf sükut edişinden o işin caiz olduğuna daha çok delalet eder."⁸⁵

Şer'u men Kablenâ

Şer'u men kablenâ'nın delil olup olmayacağı hususundan önce bunun ne demek olduğuyula başlamalıyız. "Şer'u men kablenâ'dan maksat, yüce Allah'ın Hz. Peygamber (a.s)'den önceki toplumlar için koyduğu ve peygamberleri vasıtasıyla onlara bildirdiği

⁸¹ Zekiyyüddin Şa'ban, *a.g.e*, 424.

⁸² Molla Hüsrev, I, 359-363.

⁸³ Molla Hüsrev, II, 41-43.

⁸⁴ Örneğin bir kafirin kiliseye gitmesi

⁸⁵ Molla Hüsrev, II, 44-45.

hükümlerdir".⁸⁶ Dolayısıyla önceki peygamberlerin şeraiti Hz. Peygamber (a.s) ve ümmeti içinde geçerlidir değil midir bu hususta Molla Hüsrev'in görüşleri şunlardır.

1. Geçmiş peygamberlerin şeraitleri neshedildiğine dair bir delil olmadığı müddetçe kıyamete kadar kendisinden sonra gelen insanlar için de geçerlidir. Bu takdirde bizden öncekilerin şeraiti bizi bağlar ve onlar aynı zamanda peygamberimizin de şeraitidir. Bu görüşe Hanefilerin ekserisi, Şâfîlerin geneli ve mütekelliminden bir kısmı sahiptir.
2. Her peygamberin şeraiti vefat etmesiyle ya da başka bir peygamberin gönderilip yine ilk peygamberin vefatıyla son bulur. Bu takdirde o şeraitle amel etmek caiz değildir. Fakat vefat eden o peygamberin şeraitin devam ettiğine dair peygamber (s.a.v) den bir delil bir beyan varsa o zaman amel edilir.
3. Bizden önceki peygamberlerin şeraitini Hz. Allah Kur'anda zikrederse ya da peygamberimiz onun kendisi için şeriat olduğunu inkar etmeksizin zikrederse nesh edildiğine işaret olmadığı müddetçe onun mucibince amel etmemiz gerekir. Molla Hüsrev kendi tercih ettiği görüşün de bu son görüş olduğunu belirtmiştir.⁸⁷

Sahabe kavli

Usulcülerin çoğunluğuna göre sahabe, Hz. Peygamber (a.s)'e yetişmiş, ona iman etmiş ve örfen "arkadaş" diye anılabilecek ölçüde uzun süre onunla birlikte bulunmuş kimseye denir.⁸⁸ Bu hususla alakalı Molla Hüsrev şunları zikreder. Sahbenin dışındakilerin ashop arasında yaygın olup onlar tarafından kabul edilen hususlarda sahabeyi taklit etmesi gerekir. Yani onların görüşleri o müçtehid sahabenin mezhebi sahabenin dışındakiler için delildir. Bu hususta icma vardır. Fakat ihtilaf ettikleri hususlarda onların görüşlerini almak zorunda da değildirler. Bu da icma ile sabittir. Eğer sahabe ister hulefâ-i râşidin gibi imam olsun ister hakim isterse müfti olsun bunların mezhep ve görüşleri diğer sahabiler için huccet değildir. Ancak ittifak edip etmedikleri bilinmeyen hususlarda onların görüşlerinin huccet oluşu hakkında ihtilaf vardır. Bu hususta üç görüş vardır.

1. Onları taklit etmek caiz değildir.
2. Mutlak surette caizdir.
3. Mutlak değilse kıyasla idrak edilemeyen hususlarda taklit vaciptir.⁸⁹

Tâbiûn Fetvası

Molla Hüsrev Tâbiûn fetvası hususundaki görüşünü ise "Tâbiûn fetvasına tabi olmak ve onları taklit etme hususunda iki görüş vardır" diyerek kısaca zikretmiştir.

Hasan el-Basri, Said b. Müseyyeb, Şu'be, İbrahim en-Nehai, Şüreyh, Mesruk ve Alkame gibi fetvaları sahabe zamanında ortaya çıkanların fetvalarını taklit aynı sahabeyi taklit gibidir. Tâbiûn fatvalarına uymak, sahabe fetvalarına uymak gibi değildir.⁹⁰

Sonuç

Bu çalışmayı yaparken Osmanlı Devletinin en parlak zamanında yaşayan Molla Hüsrev'in hadis ve sünnetle alakalı bir eserinin olmayışı aslında bizim açımızdan dezavantajdı. Yine de buna rağmen onun usulu fıkıhla alakalı yazdığı eserinden

⁸⁶ Zekiyyüddin Şa'ban, *a.g.e*, 208.

⁸⁷ Molla Hüsrev, II, 46.

⁸⁸ Zekiyyüddin Şa'ban, *a.g.e*, 213.

⁸⁹ Molla Hüsrev, II, 47-49.

⁹⁰ Molla Hüsrev, II, 49.

mütalaa ederek bu konudaki anlayışlarını tespit edebiliyoruz. Nitekim biz de Osmanlı döneminin meşhur fıkıh ve usulü fıkıh alimi olan Molla Hüsrev'in "Mir'atü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâti'l-Vusûl" isimli eserini özellikle sünnet kısmını inceledik ve buna dayanarak Hadis ve Sünnet anlayışıyla alakalı şu tespitlerde bulunabiliriz. Sünnet tanımında "Peygamberimizden sadır olan söz, fiil ve takrirdir" derken sözün hadis olduğunu ve hadis denildiğinde sadece kavli sünnetlerin anlaşılacağına dikkat çektiği görülmüştür. Bunu yaparken aslında hadisçilerin aksine Peygamber (a.s)'in fiil ve takrirlerini hadis kavramına dahil etmiyordu. Sünnetin kitaba göre konumu noktasında da birçok Fıkıh Usulü alimleri gibi net olarak sünneti vahiy mahsulü olarak kabul etmektedir. Ancak bu noktada yapmış olduğu taksim ve izaha göre sünnet mutlak vahiy değil de vahy-i batın yani zahiri vahiy beklendikten sonra Peygamberimizin ichtihadına dayanan vahiy olduğu anlaşılmaktadır. Hadis'in Hz. Peygamber (a.s)'e ittisali konusunda da diğer Hanefi usulcüler gibi ravi adedi bakımından mütevatir, meşhur ve ahad olmak üzere üçlü taksime tabi tuttuğu görülmektedir. Dikkat çeken bir diğer hususta haber-i vâhidlerin kabulü için ravide bulunması gereken şartlardır. Bütün imamların ittifakla kabul ettiği bu şartlara Hanefîlerin, ayrıca râvînin fakih olması, rivayetinde muhalif amel etmemesi, rivâyet ettiği haberi daha sonra hatırlaması gibi şartlar eklediklerini de özellikle vurgulamıştır. Yine haber-i vâhidleri nakleden ravilerde bulunması gereken şartlardan zaptı zahiri ve batını diye iki kısma ayırdığı görülür. Bunlardan bâtını zabtın ise sözün fikhen yani hangi şerh hükümüyle alakalı olduğu yönüyle zabtedilmesi olduğunu söyleyerek aslında hahha sonra açıkça söylediği râvînin fakih olması gerektiğine de işaret etmiştir. Bu konuda bir diğer husus ise hadisçilere göre adalet sahibi ifadesi zımnen müslüman olmak, akıllı olmak, bülüğa ermiş olmak, fasık olmamak ve mürüvvet sahibi olmak şartlarını taşımaktayken, Molla Hüsrev temel şartlara ilaveten yani muhaddislerin adalet ve zabtın içerisinde saydıkları Müslüman olmak ve bülüğ şartlarını da diğer usulcüler gibi normal şartlar olarak saymıştır. Hadisin inkıtâ konusunda da yine hadisçilerle usulcüler arasında farklı tanımlanan mürsel hadisin her türlü inkıtâ kapsadığını ifade ettiği görülmüştür. Haber-i vahitlerin ameller ve furû-i fıkıh'da delil olacağını fakat yakını bilgiyle elde edilmesi gereken i'tikâdi hususlarda delil olamayacağını ifade etmiştir. Hadislerin tahammül ve edasına ise hadisin sema'ı, zabtı ve edası şeklinde üçlü bir taksimle değinmiştir. Bu yolları anlatırken manen rivayeti izah eden Molla Hüsrev bunun kaçınılmaz olduğunu fakat Cevâmiu'l-Kelim türü hadislerden olmamak ve lafzın manaya delâletindeki açıklık ve kapalılık derecelerine göre belirli şartlar çerçevesinde olması gerektiğine de değindiği görülür. Rasûlullahın fiilleri noktasında yani onlardan hangilerine uymak gerektiğiyle alakalı olarak ise fiillerin kasıtlı yapıp yapılmadığı ve kendisine özel olup olmadıklarına dikkat çekmiştir. Takrirleriyle alakalı olarak ise önceden münker olduğu bilinen ya da bilinmeyen konularda sükûtu şeklinde bir ayırım yaparak izah etmiştir. Geçmiş peygamberlerin şeriatinin bizi bağlayıp bağlamadığı noktasında dikkat çektiği şey ise onun hükmünün nesh edilip edilmemesidir. Sahabe kavlinin delil olup olmaması ya da kimin onlara uyması gerekir noktasında dikkat çeken husus ise sahabe ve diğerleri ayırımıdır. Yani sahabe tarafından kabul edilen görüşlere diğerlerinin de uyması gerekir. İhtilaf ettikleri konularda ise böyle bir zorunluluk yoktur. Yine bunun gibi sahabenin görüşleri diğer sahabiler için huccet değildir. Tâbiün fetvasıyla aylakalı ise iki görüş olduğunu söyleyerek bunları aktarmıştır. Birincisi fetvaları sahabe zamanında ortaya çıkan tâbiünün fetvalarını taklit aynı sahabeyi taklit gibidir. İkincisi ise onların fetvalarına uymak, sahabe fetvalarına uymak gibi değildir. Son olarak genel bir ifadeyle söyleyecek olursa Molla Hüsrev hadis ve sünnet anlayışı noktasında bağlı bulunduğu Hanefî geleneği devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulkerim Zeydan, *el-Veciz Fî Usûli'l-Fıkh*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2009.
- Abdullatif İbn Melek (v.821), *Şerhu'l-Menâr*, Matbaa-i 'Âmire, İstanbul 1889.
- Abdürrezzak es-San'ânî, Ebû Bekir Abdürrezzak b. Hemmâm b. Nâfi', (v.211) *Musannef*, (thk. Habibürrahman el-A'zami), el-Meclisü'l-İlmî, Hindistan, 2. Baskı h.1403
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (v. 241) *Müsned*, (thk. Şuayb Arnaud), Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Alâuddîn Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî (v.730), *Keşfu'l-Esrâr 'an Usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- Amidi, Ebu'l-Huseyn, (v. 631) *el-İhkam fî Usuli'l-Ahkam*, Mektebetü'l-İslami, Beyrut 1402.
- Atay, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi: Medrese Programları-İcazetnâmeler-İslahat Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.
- Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul 2011.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri: 806-855 (1403-1451)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1972.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- ..... "Fahredden-i Acemi" Dia.
- Bedir, Murtaza, *Fıkıh, Mezhep ve Sünnet*, Ensar Neşriyat, İstanbul. 2004.
- Beyhâki, Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Ebû Bekir el-Beyhaki, (v.458) *Sünenü'l Kübra*, (thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Dâru'l-Kütüb, Beyrut – Lübnan, 2. Baskı h. 1424.
- ..... *Sünenü's-Sağır*, (thk. Abdulmu'tî Emin Kaleci), Câmîatü'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye, Pakistan, 1410.
- Bezzar, Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhalik b. Hallad b. Ubeydullah, (v.292) *Müsned*, Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, Medinetü'l-Münevver, m. 1988-2009.
- Buhari, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Muğira Ebu Abdullah, (v. 256) *Sahih-i Buhârî*, (thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir), Dâru Tavku'n-Necât, h. 1422.
- Cessas, Ahmed b. Ali Ebu Bekir er-Razi (v.370), *el-Füsul fi'l-Usul*, Vizaraü'l-Evkafî'l-Küveytiyye, 1414.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Seyyid Şerif b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Cürcânî, *Kitâbü't-ta'rifât*, nşr. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlî, Beyrut 2003.
- Çetintaş, Recep, *İslâm Hukukunda Evlenmeden Doğan Haklar Bağlamında Nafaka*, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 24, 2014, s. 185-203.
- Danışman, Zuhuri, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Yeni Matbaa, İstanbul 1965.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fadl, (v. 255) *Sünen*, (thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî), Dâru'l-Muğni, Suudi Arabistan, 2000.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fî usûli'l-fıkh*, nşr. Halil Muhyiddin el-Hüsyen, Beyrut 2001.
- Demir, Serkan, *Meşhur Hanefî Fakihlerine ve Muhaddislere Göre Haber Türleri*, Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD), IX/2, 2011, ss. 75-97.
- Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as b. İshak, (v. 275), *Sünen*, (thk. Şuayb Arnaud) Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye 1430.
- El-Baberti, Ekmeluddîn Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v.786), *et-Takrîr li Usûli Fahri'l-İslâm el Bezdevî*, Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, Kuveyt 2005.
- Emin Bey, *"Tarihçe-i Tarîk-i Tedris"*, *İlmiyye Salnâmesi*, Matbaa-i Âmire, Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye, 1334.
- Gül, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatib (v. 463), *el-Kifâye* (nşr. Ahmed Ömer Hâşim), Beyrut 1986.
- ..... *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, (thk: Ebu Adurrahman Adil b. Yusuf) Daru'İbni'l-Cevzi, Suud, 1421.
- Hakim, Ebu Abdullah, Muhammed b. Abdullah b. Muhammed, (v. 405) *el-Müstedrek ala's- Sahîhayn*, (Mustafa Abdülkâdir Atâ), Daru'l-Kütüb, Beyrut, h. 1411 m. 1990.
- İbn Ebi Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman, (v.235) *Musannef*, (thk. Kemal Yusuf el-Hût), Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 1. Baskı 1409.
- İbn Emir Hac, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Halebî (v. 879), *et-Takrir ve't-Tahbir*, Beyrut 1983.
- İbn Hacer Askalânî, Şehâbeddin Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Hacer, (v. 852) *Şerhu'n-Nuhbe, Nüzhetü'n-Nazar fi Tevdih-i Nuhbetü'l-Fiker*, Matbaatü's-Sabah, Dimaşk, 2000.
- ..... *en-Nüket ala Kitabi İbni's-Salah*, (thk. Rebi' b. Hadi Umeyr el-Medhali) İmadetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi, Medine, 1984.
- İbn Hibban, Muhammed b. Hibban b. Ahmed b. Hibban b. Muâz b. Ma'bed Ebu Hâtım ed-Dârimî, (v.354) *Sahih*, (thk. Şuayb Arnaud), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı 1408.
- İbn Kudame, Abdullah b. Ahmed, (v. 620) *Ravzatü'n-Nazır*, Müessesetü'r-Reyyan, 2002.
- İbn Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvini, (v. 273) *Sünen*, (thk. Muhammed Fuad Abdulkaki), Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyyi, ts.
- İbn Salah, Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûri İbnu's-Salâh, (v.643) *Ulûmu'l-Hadis*, Thk. en-Nüreddin Itr, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır 1986.
- İbn Ukayl, Ebû'l-Vefâ Ali b. Akil b. Muhammed b. Akil el-Bağdâdî, (V:513) *el-Vadîh fi Usuli'l-Fıkhu*, (nşr. G. Makdisi), Beyrut 1996.
- Karafî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdris el-Karafî (v.684), *Nefâisü'l-Usul fi Şerhi'l-Mahsul*, Mektebeü'l-Nezzar Mustafa Baz, 1416
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, (v. 1067) *Selemü'l-Vusûl ilâ Tabakâtî'l-Fuhûl*, İstanbul, 2010.
- Koçyigit, Talat, *Hadis Istılahları*, AÜİFY, Ankara 1985.
- Mecdi Mehmed Efendi, (v. 999) *Hadâ'iku's- Şekâ'ik (Şakaik-ı Nu'maniye ve Zeyilleri*, c. I içinde haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali, (v. 885), *Mir'atü'l-Usûl fi Şerhi Mirkâtü'l-Vusûl*, Fazilet Neşriyat, İstanbul ts.
- ..... *Düreru'l-Hukkâm fi şerhi Gureri'l-Ahkâm*, Şirket-i Sahafiyye-i Osmaniyye, İstanbul 1319.
- Molla Fenari, Şemsüddîn Muhammed b. Hamza (v. 834), *Fusûlu'l-Bedâyi' fi Usûli's-Şerâyi'*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası, İstanbul 1872
- Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyri, (v. 261) *Sahih*, (thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru İhyâi't-Türâs, Beyrut, ts.
- Nesai, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî, (v. 303) *Sünenü'l Kübra*, (thk. Hasen Abdülmün'im Şelebî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1. Baskı h. 1421
- Nesefî, Ebu'l-Berekât 'Abdullah b. Ahmed en-Nesefî (v.710), *Keşfu'l-Esrâr Şerhu'l-Musannif 'ale'l-Menâr*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrüt (t.y).
- Özket, Hasan, *Molla Hüsrev ve Mir'atü'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları* (yüksek lisans tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1992.
- Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî* (Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl), Keşfü'l-esrâr'ın hâmişinde, İstanbul 1307.
- Polat, Salahattin, "*Mürsel*", DİA, TDV Yayınları, İstanbul 2006, XXXII.
- ..... *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönündeki Değeri*, TDV Yayınları, Ankara 2010.

- Sehâvî, Ebû'l-Hayr Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed, (v.902) *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed, (v:483), *Usulu's-Serahsi*, tahk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 1973.
- ..... *Temhîdu'l-Fusûl fi 'İlmi'l-Usûl*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 2005.
- Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübki (v. 771) *el-İbhac fi Şerhi'l-Minhac*, (nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil, I-III, Kahire 1401
- Süyûtî, Celaleddin, Abdurrahman b. Ebû Bekir, (v.911) *Tedribu'r-Râvi fi Şerhi Takribi'n-Nevevi*, thk. Ebû Kuteybe Muhammed Faryabi, Daru Tayyibe, Riyad 1422.
- Taşköprizâde, (v. 968) *eş-Şekâ'iku'n-Nu'mâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, (nşr. A. Suphi Furat), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.
- ..... *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fi Mevzû'âti'l-Ulûm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Teftâzânî, Sadettin Mesud b. Ömer, (v. 793) *Şerhu't-Telvih ala't-Tevdih*, Mektebetü Subeyh, Mısır ts.
- Tirmîzî, Ebu İsa, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa b. Dahhâk, (v. 279) *Sünen*,(thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, brahim Atve), Mektebetü Mustafa'l-Bâbi'l-Halebî, Mısır, 2. Baskı h. 1395 m. 1975.
- Toksarı Ali, *Molla Hüsrev'in Hadis ve Hz. Peygamberin İctihadi Hakkındaki Bazı Görüşleri*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 6, Kayseri 1989.
- Tufî, Süleyman b. Abdülkavi b. Kerim et-Tufî (v.716) *Şerhu Muhtasarı'r-Ravda*, Müessesetü'r-Risale, byy. 1987.
- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, (v.1888) *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara,1965
- ..... *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1975.
- Yücel, Ahmet, *Hadis Usulü*, İfav, 2011.
- Zekiyyüddin Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, Çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- Zerkeşi, Ebu Abdullah Muhammed b. Bahadır b. Abdullah (v.794) *el-Bahru'l-Muhît*, Daru'l-Kütübi, 1994